פרק ראשון: הכלכלה הפוליטית של ישראל

א. הקדמה

מאז סוף שנות השמונים עברה ישראל שינוי עמוק. ממשטר של כלכלת מלחמה מתמדת — המאופיין בתקציבים צבאיים גדולים, במעורבות ממשלתית עמוקה, בסטגפלציה כרונית ובהישענות מוחלטת על סיוע אמריקני — נעה ישראל לעבר משטר חדש, המוכתב על ידי סדר עולמי חדש. הסימנים החיצוניים של המשטר החדש הם נסיגה ממעורבותו הישירה של הממשל בתהליך ההשקעות במשק, קיצוץ במסים ישירים ובתקציבים של השירותים החברתיים, מכירת נכסי הממשל לבעלות פרטית ומדיניות מוצהרת של ׳לסה-פר׳. אמנם יש נסיונות של ממשלות ומפלגות, להאט את התהליך; אך המגמה הכללית מראה שהקבוצות הדומיננטיות בחברה הישראלית נוטות לכלכלת שלום ולהשתלבות במשק העולמי — תוך הכרה בצורך הדחוף לפתור בדרך כלשהי את הסכסוך הערבי—ישראלי, אף אם הדבר כרוך בעצמאות מדינית של הפלסטינים. המגמה הזאת משולבת בעלייתה והשתלטותה של התרבות העסקית שבאה עם נפילת האתוס הציוני-קולקטיביסטי, ומעל לכל תוך כרסום מתמיד באידיאולוגיות הממלכתיות והמיליטריסטיות שהיו דומיננטיות בחברה הישראלית עד תחילת שנות התשעים.

הספר בא להבהיר את השינוי החד הזה, באמצעות ניתוח כלכלי-פוליטי אלטרנטיבי. הניתוח הזה שונה מהמקובל בכמה מובנים: ראשית, הוא שולל את ההפרדה המסורתית הרווחת בספרות האקדמית הישראלית בין ׳כלכלה׳, ׳פוליטיקה׳ ו׳חברה׳. במקום זאת, מציג הספר ניתוח קוהרנטי של הכלכלה-הפוליטית בישראל.

שנית, הוא מערער על התפישה האטטיסטית הצרה שמאפיינת את האידיאולוגיה הדומיננטית בישראל. כנגד זאת מתמקד הספר במבנה יחסי השליטה, כלומר בהתפתחותו של המעמד השליט בישראל.

לבסוף, בניגוד לתפישות הקונבנציונליות שמתרכזות בגורמים מקומיים, הספר מציג את ישראל כחברה קפיטליסטית שמלכתחילה הייתה קשורה להתפתחות הקפיטליסטית העולמית.

הספר מתמקד בתהליך המרכזי של הקפיטליזם, שהוא תהליך הצבר ההון. בפרק השני של הספר מוצגת תיאוריה חדשה של ההון והצברו.

הון אינו יחידה מטריאלית, אף לא תהליך ייצור ׳כלכלי׳ — אלא מוסד פוליטי של יחסי-שליטה. מוסד זה מאפשר לבעלי-ההון לעצב, לנהל ולשנות את הקיום החברתי של המין האנושי בעולם. אף כי ההון הינו רק מוסד אחד מתוך שלל מוסדות השליטה שנכפו על המין האנושי במרוצת ההיסטוריה, הוא הפך בהדרגה למוסד הדומיננטי בחברה האנושית בימינו. ההון הוא הצורה החודרנית, הגמישה והמקיפה ביותר של העוצמה שהתקיימה עד היום. ההון, אפוא, הוא המוסד בו מתרכזים יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית. חקר תהליך ההצבר הוא למעשה חקר התפתחותם של יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית.

יחסי הכוח הקפיטליסטיים מבוססים על סדר כמותי-אוניברסלי. בעלי-ההון לא רק משליטים את הסדר העסקי על החברה, אלא גם חותרים להגדיל את עוצמתם ביחס לבעלי הון אחרים. מכאן, שהמנגנון החברתי המרכזי של צבירת ההון אינו חתירה להשגת ׳מקסימום רווח׳ או ׳מקסימום תועלת׳ כפי שטוענת המחשבה המקובלת. בעלי

ההון חותרים **'להכות את הממוצע'**, כלומר להרחיב את השליטה בנכסים מעבר לנורמה המקובלת בשיעור גידול הנכסים. כדי לצבור ביחס לבעלי הון אחרים, נדחפים בעלי ההון המובילים בחברה לשנות ולמסד-מחדש את יחסי הכוח בחברה ולכפוף לשליטתם יותר ויותר מוסדות חברתיים. יתר על כן, היכולת של הקפיטליסטים להגדיל את שליטתם היחסית, כלומר לצבור הון, אינה עניין 'כלכלי'; היא תלויה אך ורק במיסוד יחסי הכוח השוררים בחברה.

'הכלכלה', כלומר העבודה, הידע, הייצור והפריון, אינה מפיקה רווח; רק **היכולת הפוליטית לשלוט** ב'כלכלה' היא סיבת הרווח. מכאן, שגם אם הדחף הלא מודע של בעלי ההון הוא להשיג עוצמה אבסולוטית, הרי שהכוח לעולם מושווה ונמדד ביחס לכוחם של אחרים. ואכן, יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית מקבלים את ביטויים החברתי במונחים יחסיים. אנו מכנים יחסים אלה בשם **'הצבר דיפרנציאלי'**.

מאחר שהחתירה להצבר דיפרנציאלי דוחפת את בעלי-ההון לשלוט על חלק הולך וגדל של הייצור-החוזר החברתי, יוצא שהן המניע והן התוצאה של הצבר ההון הינם חלוקה-מחדש של הנכסים ובעצם חתירה לריכוז גובר של בעלויות. כתוצאה מכך, משנים בעלי ההון את יחסי השליטה בחברה. שינויים ביחסי השליטה לטובת קבוצה חברתית מסוימת, פירושם התרכזות הכוח בידיה. ואכן, תהליך **הצבר ההון** ותהליך **ריכוזיות ההון הינם שני פנים של אותו תהליך**.

תפישה זאת של תהליך ההצבר מביאה לכך שהמחקר הכלכלי-פוליטי בספר זה מתמקד לא במוסד ההון בכללותו אלא ב'הון הדומיננטי', כלומר בחקר התפתחותו של גרעין התאגידים הגדולים השולטים והמכוונים את תהליך ההצבר. חקר 'ההון הדומיננטי' הוא למעשה התחקות אחר התפתחותו של המעמד השליט הקפיטליסטי שהולך וכובש יותר ויותר חלקים בייצור-החוזר החברתי. ניתוח ההיסטוריה של קבוצות בעלי ההון הדומיננטיים והדרך שבה הם ממסדים את שליטתם, הוא ניתוח כלכלי-פוליטי של מבנה העוצמה בחברה הקפיטליסטית.

קבוצות-ההון המרכזיות, השולטות בתהליך ההצבר הקפיטליסטי, חותרות לרדוף ולהדביק את **'שיעור הרווח הנורמלי'**: אותה נורמה המיוחסת במקום ובזמן כלשהו לענף מסוים, לכלל העסקים או לקבוצות ההון המרכזיות. כך הן חותרות 'להכות את הממוצע'. מבחינתם של בעלי ההון הדומיננטי, 'רווחיות' אינה נמדדת בעלייה או בירידה של כמות הסחורות שהם יכולים לרכוש ברווחיהם, אלא בשיעור-הרווח שלהם ביחס לשיעור-הרווח של בעלי ההון הדומיננטי האחרים וביחס לשיעור-הרווח של בעלי ההון בכללם.

ה'נורמליזציה' הזאת של שיעור-הרווח הינה השלב הנוכחי בגלגולו של הכוח האיכותי לעבר סדר כמותי-אוניברסלי. התחלתו של התהליך במאה החמש-עשרה — בהפיכת הכוח החברתי לסחורה בערים החופשיות של איטליה; וסיומו — בהתמסדות הציפיות לגידול מתמיד וקבוע של הרווח בשוקי ההון הבינלאומיים של סוף המאה העשרים. ההון, אפוא, הוא גלגולו של הכוח החברתי ביחידות שליטה הניתנות לקנייה ולמכירה; והנורמליזציה של שיעור-הרווח משקפת את התפשטות מוסד ההון בעולם ואת התבססותו של הסדר הקפיטליסטי. הציפייה שהרווח יגדל תמיד בשיעור נורמלי היא, בעצם, ציפייה שמבנה יחסי-הכוח או הסדר המדיני של ההון יישאר יציב; או,

מהכיוון השני: ככל שיחסי-הסמכות הקפיטליסטיים נראים איתנים, כן יהיה שיעור-הרווח 'נורמלי' יותר.

הרווח גדל בשני אופנים: באמצעות **הרחבת מספר המועסקים** ובאמצעות **העמקת הרווח למועסק**. שני האמצעים עשויים לפעול במעורב, אולם בתקופות מסוימות הופך אחד מהם לדומיננטי ומנציח את רוח התקופה, עד שניתן לדבר על שני 'משטרים' של הצבר.

המשטר האחד מתאפיין בחתירה ל**'הרחבת** ההצבר'. הוא מתגבש כאשר הקבוצות הדומיננטיות במשק חותרות להצבר דיפרנציאלי באמצעות הרחבת התעסוקה והביקוש בקצב מהיר יותר מאשר ממוצע ההתרחבות, ובכך הן מגדילות את חלקן בשווקים. המשטר השני מתאפיין בחתירה ל**'העמקת** ההצבר'. משטר זה מתגבש כאשר קבוצות ההון המובילות חותרות להצבר דיפרנציאלי באמצעות הגדלת הרווח למועסק בשיעור גבוה יותר מהממוצע.

המעבר מאופי הצבר אחד לאחר כרוך בשינויים מוסדיים במבנה הכוחות ובהערכויות הפוליטיות. תקופה של 'הרחבת ההצבר' מלווה בפרולטריזציה מהירה, בצמיחה כלכלית גבוהה, באינפלציה נמוכה, בנטיות ל'ליברליזציה' ולהחלשת כוחן של המסגרות הפוליטיות הישנות. תקופה של 'העמקת ההצבר' מאופיינת בסטגפלציה, במשברים פוליטיים ובמתח חברתי. 'הרחבת ההצבר' נשענת על מקורות רווח חדשים שנוצרים בדרך כלל מהגירה, כיבוש שטחים חדשים ואורבניזציה. 'העמקת ההצבר', לעומת זאת, מבוססת על חלוקה-מחדש של ההכנסות ושל הנכסים הקיימים — ולכן עולה בתקופה זו חשיבותם של הארגונים הפוליטיים והמדיניים הרשמיים, השולטים באמצעי האלימות והסדר החברתי. מכאן ניתן לעבור לכלכלה-הפוליטית של ישראל.

ב. **רווחי מלחמה**

הטענה המרכזית בספר היא, כי שני השלבים — הן השלב הקודם של המשק המלחמתי והן השלב הנוכחי של 'שלום של שווקים' — מהווים חלק בלתי נפרד מהתפתחות גלובלית. המפנה החד בהיסטוריה הישראלית והמעבר מקפיטליזם של מלחמה מתמדת לקפיטליזם ליברלי אינו ייחודי לישראל, אלא קשור לשינויים שהתחוללו באופי הצבר ההון ובתהליך התרכזותו הן בעולם והן בישראל. שינויים אלה כוללים את התמורות שהתחוללו במוסד העסקיות ובמוסד מדינת-הלאום.

בישראל השתקף השינוי בהתמוטטות 'ההסדרים המוסדיים' שהיו הבסיס של 'המשטר הישן'. משטר זה צמח מאז שנות השלושים באוטונומיה הציונית בפלסטינה והחזיק מעמד בין שנות החמישים לבין תחילת שנות התשעים. הפרק השלישי בספר מתאר את ההיסטוריה הישראלית שלפני המפנה בתחילת שנות התשעים תוך התמקדות בקבוצות הדומיננטיות בחברה הישראלית ובתיפקודן ההיסטורי.

במרוצת שנות השבעים והשמונים אופיינה ישראל במבנה כלכלי-פוליטי שניתן לכנותו כ'קיינסיאניזם-צבאי'. במבנה זה בלט תהליך הריכוזיות התאגידית שלווה בצמיחה כלכלית איטית ובהוצאות ביטחון גבוהות. מבנה זה התבסס על תהליך '**העמקת**' ההצבר. אחד הסממנים הבולטים של עידן זה היה הקיטוב הגובר בסקטור העסקי, בו התמסדה 'הכלכלה הגדולה' שבמרכזה ניצבו קבוצות ההון הדומיננטיות.

ברמה המצרפית או המקרו-כלכלית, הופיע תהליך 'העמקת' ההצבר בצורה של שיעור צמיחה נמוך ובעיקר כאינפלציה בלתי מובנת.

הפרק הרביעי בספר מתיר את רזי האינפלציה, שאידיאולוגים אקדמיים שונים טרחו לשוות לה מעטה מיסתורי, תוך הפרכת הטענות המקובלות על סיבותיה. האינפלציה אינה עונש על 'עודף ביקוש' של השכירים. היא אינה נובעת מ'עודף נזילות' ובוודאי אינה תוצאה של 'זעזועים חיצוניים' במחיר חומרי-הגלם. מעל לכל, האינפלציה אינה תופעה 'חיצונית' לחברה אלא חלק מאופי ההצבר של ישראל באותה תקופה.

הפרק החמישי בספר מתאר את צמיחתה ושקיעתה של האינפלציה בישראל. האינפלציה התחילה לצמוח בראשית שנות השבעים כאשר המקורות של 'הרחבת' ההצבר הגיעו לקצם. הסתיימה הפרולטריזציה של המהגרים היהודים שלאחר 1948 ושל כוח-העבודה הפלסטיני מהשטחים שנכבשו ב-1967. גם ייבוא ההון האזרחי הזול חדל להיות גורם בהשקעות. ההון הדומיננטי דחף לשינוי אופי הצבר ההון, כשהוא הולך ומתבסס על חלוקה-מחדש סטגפלציונית.

תהליך 'העמקת' ההצבר הופעל בעיקר באמצעות המיליטריזציה והתמרונים בשוק ההון. קבוצות-ההון המרכזיות השתלטו על שני התחומים העיקריים שהניעו את התהליך: נשק ופיננסים. הרווחים הדיפרנציאליים של קבוצות-ההון המרכזיות נבעו מצד אחד, מיכולתן לבלום את ההשקעות האזרחיות תוך שליטה גוברת בהוצאות הממשלתיות לקניות צבאיות – ומצד שני, מיכולתן להכתיב את קצב הגידול של מחירי הנכסים בשוק ההון. ההיערכות הפוליטית, שבמרכזה עמד ממשל חלש ושמרני, הקלה על 'העמקת' ההצבר; בתהליך זה, הרווח הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי נשען על קצב עליית מחירים יותר מהיר בתחומי הנשק והפיננסים ביחס לקצב 'הנורמלי' של האינפלציה. התוצאה הייתה אינפלציה הולכת וגדלה מלווה במיתון ובאבטלה.

תהליכים אלה היו כרוכים בשינוי המבנה של יחסי הכוח בישראל. המשטר של 'הרחבת' ההצבר של שנות החמישים והששים התבסס על דומיננטיות ממשלתית; לעומת זאת, התמסד מאז שנות השבעים משטר של 'הון דומיננטי', שהתבסס על רווחי נשק ופיננסים. במשטר זה איבדה הממשלה את מקומה המרכזי הן בניהול תהליך ההצבר והן ביכולתה לשלוט במדיניות-החוץ, שהוכתבה מעתה לחלוטין על פי צורכי הקבוצות הדומיננטיות בארה"ב.

הפרק הששי בספר עוסק בקבוצות-ההון הדומיננטיות של ארה"ב שהכתיבו את מדיניות-החוץ של ארה"ב במזרח-התיכון מאז שנות הארבעים. מדיניות זו התבססה בעיקר על האינטרסים של שתי קבוצות מובילות באליטת הכוח האמריקנית: קבוצות הנפט וקבוצות הנשק.

מאז סיום מלחמת-העולם השנייה ובעיקר מאז המלחמה בוויטנאם, עלתה קבוצת עסקים שהתבססה על מכירות צבאיות ושרווחיה תפסו חלק הולך וגדל מרווחי 'הכלכלה הגדולה' האמריקנית. מגמה זאת לוותה בתהליך שבו הועתק מרכז-הכובד של המשק האמריקני לעבר פעילות הנשענת על תקציבי הממשל ועל ייצור טכנולוגי-אקסקלוסיבי, בעיקר לצרכים של 'אינטרס לאומי'. לתהליך זה קראנו בספר 'ההטיה הצבאית'. התהליך, לפחות בחלקו, נבע מירידה מתמשכת של פירמות בינלאומיות שבסיסן בארה"ב בשווקים האזרחיים בעולם, לעומת צמיחתן של קבוצות-הון שבסיסן באירופה וביפאן.

בשנות החמישים והששים התרכזה מדיניות-החוץ של ארה״ב במזרח-התיכון בהבטחת ׳הזרימה-החופשית׳ של הנפט, תוך ניסיון לשמור על היציבות המדינית באזור. מאז שנות השבעים התערער סדר הנפט הישן, ותחתיו צמח סדר חדש שהתבסס על אי-יציבות מדינית ומשברים מחזוריים באזור. כך התגבשה ׳קואליציית הנפט והנשק׳, שרווחיה הדיפרנציאליים התרכזו סביב ייצוא נפט וייבוא נשק במזרח-התיכון. הכוח שהניע את עליית המחירים היה מערך חדש; בראשו עמדו מצד אחד קבוצות הנפט המובילות ו׳אופ״ק׳ — ומצד שני קבוצות תאגידי הנשק הגדולים בארה״ב. בעוד הראשונים ויסתו את התפוקה ויצרו אווירת ׳מחסור׳ בנפט, האיצו האחרונים את מרוץ-החימוש וסיפקו את הפתיל להצתת הסכסוכים הצבאיים, שהביאו לעליית מחיר הנפט.

לשיא כוחה הגיעה הקואליציה בתקופת רייגן ובוש, אשר שרי ממשליהם היו נציגים ישירים של הקבוצות המובילות של הנפט והנשק בארה״ב. בתקופה זו גדלו במהירות תקציבי הרכש הצבאיים של הממשל האמריקני — ומדיניות-החוץ הפכה לתוקפנית, כשמצד אחד היא מסבסדת ייצוא נשק ומצד שני מעודדת סכסוכים במזרח-התיכון וברחבי העולם הפריפריאלי.

מאז שנות השבעים השתלב ׳האינטרס-הלאומי׳ של ישראל באינטרסים של ׳קואליציית הנפט והנשק׳ האמריקנית. השתלבות אינטרסים זו הגיעה לשיאה בתקופת רייגן-בגין. בתקופה זו הושלמה הפיכתה של ישראל לבעלת משטר קפיטליסטי-מלחמתי, תוך תלות מוחלטת במדיניות-החוץ האמריקנית. ישראל שימשה חוליה חשובה בסירקולציה של הרווחים; הן בתור ייבואנית נשק שסובסד על ידי הממשל האמריקני למען רווחי קבוצות הנשק האמריקניות, הן כשומרת על מתח צבאי באזור — והן כמגנה על העמדות האמריקניות באזור, בעיקר לאחר נפילת השאח האיראני. בתמורה, זכה הממשל והצבא הישראלי בסטטוס מיוחד של מדינה קליינטית מועדפת, הניצבת בראש רשימת הסיוע הצבאי והאזרחי של הממשל האמריקני. כמו-כן שקד הממשל האמריקני להתעלם מפיתוח הנשק הגרעיני בישראל; הוא אף הניח לישראל לשמור על מבנה משק קשיח ומוגן יחסית מפני חדירת סחורות אמריקניות — ובתנאי שלא יתחרה בפירמות נשק אמריקניות בעולם הפריפריאלי. מאז סוף שנות השמונים השתנה המצב; טיבו של המעבר מרווחי המלחמה ל׳דיבידנדים של שלום׳ הוא נושאו של הפרק השביעי בספר.

ג. ׳דיבידנדים של שלום׳

המעבר המהיר של אליטת הכוח הישראלית לעבר ׳הסדר החדש׳ נבע אמנם מסתירות פנימיות של ׳המשטר הישן׳, אולם בעיקר התחוללה התפנית כתוצאה מהשינוי באופי ההצבר העולמי.

שינוי זה מכונה בלשון מעורפלת בשם ׳גלובליזציה׳; אך חשוב לציין שגלובליזציה אינה נובעת דווקא משינוי באופי המסחר או משינויים טכנולוגיים. מאז כיבוש אמריקה הפך העולם ל׳גלובלי׳; חילופי תשומות ותפוקות של עבודה אפריקנית, חומרי-גלם אסייניים ומימון אירופי — בקנה-מידה עולמי — התקיימו כבר במאה השש-עשרה. מה שמייחד את השלב הנוכחי של הקפיטליזם העולמי, אינו ההתפשטות העולמית של אופני הייצור והצריכה המודרניים או הטכנולוגיות ׳החדשות׳. האחרונים אינם אלא

שלב יותר אינטנסיבי של המצב ששרר קודם-לכן. המיוחד בשלב ׳הגלובלי׳ הנוכחי הוא **השינוי במוסדות השליטה.**

לראשונה בהיסטוריה האנושית, השליטה בייצור החברתי באופן אחיד ומופשט ברחבי העולם מבוססת על קנייה ומכירה של הון ללא הגבלות. ההון, כאמור, הוא מיסוד יחסי הבעלות הקפיטליסטיים; לראשונה בהיסטוריה, הוא מופיע כחתירה לרווח מתוך התייחסות ל׳שיעור-הרווח הנורמלי׳ **בעולם כולו.**

מאז אמצע שנות השמונים, בין השאר עם התפוררותה של ברית-המועצות, התחיל תהליך חדש בהצבר ההון. מדובר במגמה גלויה של התפשטות הסיסטמה הקפיטליסטית ברחבי העולם הפריפריאלי תוך כירסום המבנים המסורתיים. אופי הצבר זה העלה למרכז התהליך את התאגידים הגדולים שהפכו לטרנסלאומיים ולא נזקקו עוד למוסדות הכוח הישנים של מדינת-הלאום. אין צורך במדינה ׳חזקה׳ המווסתת משברי ביקוש, שולטת בשוקי ההון ומפקחת על שוקי העבודה. אין צורך בצבאות גדולים, במרוצי-חימוש ובאינפלציה לשם שמירה על תהליך ׳העמקת׳ ההצבר. את מקום התחרות החריפה **בתוך** המדינה על העמקה דיפרנציאלית של שולי הרווח, ירש תהליך חדש; בתהליך זה, ההון הדומיננטי — המיוצג על ידי הגרעין של קבוצות התאגידים הטרנסלאומיים — מחזק את שליטתו הדיפרנציאלית בחלוקת ההכנסה העולמית, באמצעות החתירה ל׳הרחבת׳ ההצבר **מעבר** למדינה. במשטר זה, צמיחת הרווח הדיפרנציאלי נקבעת על פי היכולת לפלוש לשווקים חדשים — שבהם חותרות קבוצות-ההון הטרנסלאומיות, להרחבת נתחי השוק בקצב מהיר יותר מאשר המתחרות המקומיות והבינלאומיות. אופי הצבר זה מלווה בהתחדשות הצמיחה המקרו-כלכלית — ובירידה בהוצאות הביטחוניות, בשיעורי-המס ובאינפלציה **בממוצע העולמי.**

השינוי באופי ההצבר העולמי התחולל תוך אינטגרציה גוברת בין השווקים שבמרכזים הקפיטליסטים ובין השווקים ׳המתעוררים׳ שבדרום-מזרח אסיה, באמריקה הלטינית ובמזרח-אירופה. לאחר שורה של משברים נאלצו הממשלים המקומיים לפתוח את משקיהם להסדרים חדשים. כך קרה בברזיל ובמקסיקו, שהסתבכו במשבר של החזר חובות בשנות השמונים; כך קרה בהודו, שנאלצה לוותר על הגנת התוצרת המקומית לאחר שהוכרעה על ידי משבר חריף במטבע-חוץ שאירע בתחילת שנות התשעים; כך קרה בדרום-אפריקה, שבה התמוטטות מחירי הזהב בשנות השמונים אילצה את האליטה ההולנדית-לאומנית לחסל את האפרטהייד ולוותר על שליטתה במשק המלחמתי המוגן. בכל המשטרים הללו התחוללה היערכות מחדש של יחסי השליטה. בשיחדש מדובר על תהליך של ׳ליברליזציה׳; אולם למעשה מדובר בסוג חדש של יחסי שליטה, בין ההון הדומיננטי הטרנסלאומי לבין המדינה הלאומית הישנה.

עם המפולת של המדינות מהטיפוס הקומוניסטי במזרח-אירופה, ומדינות הרווחה באירופה — נפרצה הדרך להכרה בדומיננטיות של מוסד ההון. האידיאולוגיה הדומיננטית הפכה להיות ׳הזכות הטבעית להשקיע׳; פירושה הוא הנצחת זכותו המקודשת של הקפיטליסט לשלוט בקיום החברתי בעולם כולו ללא סייגים של לאום, גזע או הסדרים מקומיים. מכאן נובע המעבר מאופי הצבר המכוון לחלוקה-מחדש של שליטה מקומית המוגנת על ידי הסדרים מדיניים — אל הצבר המכוון לחלוקה מחדש של השליטה בשוק העולמי, תוך חיזוק כוחם של הארגונים וההסדרים הבינלאומיים.

האופי הגלובלי של החתירה ל'הרחבת' ההצבר מתבטא בשינויים שחלו ברווחיות של התאגידים הטרנסלאומיים. בדיקת הביצועים של קבוצות-ההון הבינלאומיות שבסיסן בארה״ב בין 1948 לבין 1995 מראה שהרווחים שלהן מעסקים בארה״ב גדלו בממוצע רק באחוז אחד לשנה. לעומת זאת גדלו הרווחים שלהן שמקורם מחוץ לארה״ב בממוצע של 10% לשנה. בעקבות זאת עלה הרווח הנקי שלהן שמקורו מחוץ לארה״ב, מ-7% בשנות הארבעים לכמעט 30% מתוך סך כל הרווח הנקי שלהן בשנות התשעים.

עד סוף שנות השבעים כוונה ההתפשטות של התאגידים האמריקניים לעבר מדינות תעשייתיות מפותחות, בעיקר לאזורי אירופה המערבית וקנדה. מאז שנות השמונים מצוי שיעור צמיחת הרווח מאזורים אלה בירידה, ולעומת זאת צומחים שיעורי הרווח בשווקים 'המתעוררים'. השוואת שולי-הרווח (אחוז הרווח הנקי מתוך המכירות) של העסקים האמריקניים באזורים השונים בעולם מראה שבין 1982 לבין 1995 השיגו עסקים אלה במדינות התעשייתיות המפותחות שולי-רווח שנעו בין 3.2 לבין 5.6 אחוזים. במדינות 'המתעוררות', לעומת זאת, הפירמות המסונפות והשלוחות של התאגידים האמריקניים השיגו שולי-רווח שנעו בטווח שבין 5 לבין 9 אחוזים. התוצאה הייתה שהשווקים 'המתעוררים' הפכו להיות חיוניים לרווחיותם הדיפרנציאלית של התאגידים האמריקניים. בגלל השינוי הזה בכיווני התפשטות ההון, בצירוף הטרנסלאומיות העסקית — נוצרו שינויים במבנה יחסי-השליטה העולמית. זהו מקור 'הסדר החדש', שבו משולבת ישראל.

האיום הקומוניסטי הישן הוחלף באיום החדש של 'האיסלם הפונדמנטלי'; איום חיוור אמנם בהשוואה לעידן המוזהב של המלחמה הקרה, אולם כזה שמשתלב היטב בתוכניות 'הסדר החדש'. ישראל מועדת להשתלב ב'תהליך-השלום' עם מדינות ערביות 'מתונות', וליצור עימן עמדה קדמית — נגד המעגל הפונדמנטלי שבקצותיו מצויות איראן וסודן ובתוכו מצויים כיסים תוססים באפריקה הצפונית, במזרח-התיכון ובאסיה התיכונה. 'הסדר החדש' במזרח-התיכון חיוני להבטחת עמדותיהן של הקבוצות המובילות בארה״ב, שמאז שנות השבעים מנהלות מאבק במתחרות האירופיות והיפאניות על השוק העולמי. אף כי המזרח-התיכון עדיין אינו נחשב לשוק צומח, הוא בעל פוטנציאל טוב להיות כזה בעתיד. 'תהליך-השלום' מיועד לפרוץ את מחסומיו, להביא לעלייה ברמת ההכנסה הפנויה לנפש, להעלות את הביקוש האפקטיבי לצריכה אזרחית; ומכאן — ל'הרחבת' ההצבר של ההון הדומיננטי בארה״ב.

שינויים אלה בישראל גרמו לתפנית בקרב אליטת הכוח של ישראל. הסימנים לתפנית היו ברורים כבר באמצע שנות השמונים: כוחה של 'קואליציית הנפט והנשק' הלך ושקע, ועסקי 'הביטחון הלאומי' דעכו עם תום המלחמה הקרה. הירידה בגידול התקציבים הביטחוניים בארה״ב הביאה את קבוצות הנשק האמריקניות למלחמה על כל פירור של תקציב ממשלתי. גברה התחרות בשוק הנשק העולמי, והדבר התבטא בירידת ייצוא הנשק מישראל. פירמות נשק ישראליות מצאו עצמן במצב של תחרות עוינת עם פירמות אמריקניות. הממשל האמריקני התחיל ללחוץ על הממשל הישראלי בעקביות ובאופן בוטה 'לפתוח' את המשק הישראלי, להסיר את מחסומי המכס והמס ובעיקר 'להגמיש את שוק העבודה'. כך קרה, שאליטת הכוח של ישראל מצאה עצמה בסוף שנות השמונים במשבר הדומה למשברים שאירעו בהודו, בדרום-אפריקה ובאמריקה

הלטינית. המשק המלחמתי הגיע לקיצו. לא היה מנוס ממעבר למשק ליברלי, על פי דרישות 'הקונצנזוס הוושינגטוני'.

עד סוף שנות השמונים טיפחו האליטות הישראליות את האשליות, ולפיהן המלחמה הקרה תימשך עוד זמן רב – ולכן ישראל הינה מדינת ציר מרכזית במערך ההגנה על האינטרסים האמריקניים באזור. בשפת התעמולה כינו זאת: 'ישראל היא המבצר הדמוקרטי של המזרח-התיכון'. בשלהי הממשלה הדמוקרטית של שמיר-פרס התברר שלהנחות אלה אין יסוד מוצק. נפילת ברית-המועצות וצמצום מרוץ-החימוש – יחד עם המשבר הפיסקלי בתקופת ממשלו של בוש – הביאו לשחיקת סיוע החוץ האמריקני לישראל, ומאז 1988 הוא נמצא בירידה במחירים קבועים. ירידת השפעתה של ברית-המועצות במזרח-התיכון איפשרה לארה"ב לארגן במלחמת-המפרץ קואליציה להגנת האינטרסים האמריקניים בלי שישראל שותפה בה.

לבסוף, 'האינתיפדה' – אשר רבין ושותפיו בממשלת הליכוד הלאומי לא הצליחו לדכאה – הביאה את אליטת הכוח של ישראל למסקנה ברורה: הפלסטינים הינם נטל על המשק הישראלי, ומהווים איום ממשי על הסדר החברתי והלגיטימציה הפוליטית ('הקונצנזוס-הלאומי') שנהנה ממנה 'המשטר הישן'.

עד אמצע שנות השמונים נראו השטחים הכבושים כמכרה זהב פוליטי ועסקי, הדורש עלויות נמוכות יחסית לתשואה שהוא מביא. אלא ש'מחיר הכיבוש' התחיל לעלות בהדרגה, ככל שירדו ההכנסות ממדינות הנפט במזרח-התיכון. הפלסטינים נותרו ללא מוצא; הם נלחצים יותר ויותר על ידי הגבלות, השפלות והפקעות – עם פחות אדמות ופחות אמצעי-קיום, ושיעור אבטלה הקרוב למחצית כוח-העבודה. אין להתפלא שהם הגשימו את נבואתו המבריקה של ח"כ רפאל איתן (רב-אלוף במיל) והתחילו 'להתרוצץ כג'וקים מסוממים בבקבוק'. המהפך במזרח-אירופה, 'הליברליזציה' בעולם הפריפריאלי ו'הגמשת שוק העבודה' בישראל, יצרו תנאים לתחלופה זולה לפלסטינים בצורת כוח-עבודה זול וצייתן, לפחות לטווח קצר, המיובא מהגרורות הסובייטיות לשעבר ומדרום-מזרח אסיה.

בשנות התשעים של המאה-העשרים עמדה אליטת הכוח הישראלית בפני מציאות הסדר החדש. המעבר לעולם כזה, שבו מתחרים תאגידי-ענק בינלאומיים עם ירידת כוחם של הגושים המדינתיים, הטיל ספק ביכולתו של ההון הדומיננטי של ישראל להמשיך ולהישען על ההסדרים המוסדיים של המשטר הישן. כעת, שרידות עסקית הולכת ומתבססת על בריתות ושותפויות מזדמנות עם בעלי-הון בינלאומיים שהולכים ונכנסים למזרח-התיכון. המעבר לתחרות בינלאומית פירושו התנתקות מהמבנה הישן של מדינה חזקה בעלת ממשלה מעורבת בתהליך ההצבר. מאז שנות התשעים מתרכז המאבק של ההון הדומיננטי בישראל לא על 'העמקת' ההצבר הדיפרנציאלי. המאבק אינו על חלוקה-מחדש של שליטה במשק אינפלציוני, אלא על חתירה ל'הרחבת' ההצבר הדיפרנציאלי; כלומר, מאבק על פריצה בקצב מהיר יותר מאחרים לשווקים הצומחים החדשים, בעיקר באסיה. במצב כזה הופך הסכסוך הישראלי–ערבי, ובעיקר הישראלי–פלסטיני, לנטל יותר מאשר לרווח. הסכסוך הופך לנטל לא רק מבחינת האליטה הישראלית, אלא גם מבחינתן של האליטות הערביות ששלטו ברווחים דיפרנציאליים של הנפט ונהנו מהמלחמות העונתיות שפרצו במזרח-התיכון.

בקצרה, מלחמות במזרח-התיכון אינן נושאת עוד רווח; לא בעבור קבוצות-ההון הטרנסלאומיות, ולא בעבור קבוצות-ההון המקומיות. צריך עכשיו שלום במזרח-התיכון-החדש. 'כלכלת שלום' פתוחה מחייבת פירוק 'הקואליציה הקיינסיאנית'; כלומר, פירוק ההסדרים הישנים של השכירים והאיכרים המאורגנים. הממשלה מוכרת את נכסיה, שוברת את האיגודים המקצועיים, מורידה את המסים על ההון, שוחקת את קרנות-הפנסיה של השכירים, מפרקת את השירותים החברתיים, מקשה ידה על המובטלים. כל זאת למען הוזלת העלויות של העבודה והפיכת האוכלוסייה הישראלית, (מה שהסוציולוגים הממוסדים כינו פעם בשם 'החברה הישראלית') לאטרקטיבית בעבור קבוצות-ההון הדומיננטיות – שפסקו מלהיות מקומיות, והפכו לחלק מההון הטרנסלאומי. כולם מצפים לגבות דיבידנדים של שלום.

בהזדמנות זאת ראוי לציין את פועלם של 'דוחפי-השלום', 'אנשי שמאל' ומעצבי הסכם-אוסלו. אין ספק שהם הצליחו לשכתב את ההיסטוריה הממוסדת. חשוב לציין – למען הקוראים שלא ידעו את התקופות הקשות של 'הקונצנזוס' – שעסקנים כמו שמעון פרס, יוסי שריד, שולמית אלוני, אמנון רובינשטיין, יוסי ביילין ודומיהם, התנגדו עד לסוף שנות השמונים למדינה פלסטינית עצמאית. במחצית השנייה של שנות השמונים עדיין ניסו פרס את ביילין נואשות למחוק את הסיכוי להכרה במסגרת מדינית כלשהי של הפלסטינים באמצעות מה שהם כינו 'האופציה הירדנית', אותו פטנט ידוע של מפא"י-העבודה מאז ימי בן-גוריון–עבדאללה. הם גינו בחריפות את שמיר ו'הליכוד' שטירפדו את מהלכיהם המבריקים, ובכו את 'ההחמצה ההיסטורית'. שריד נטש את חיקה החמים של מפלגת 'העבודה' רק באמצע שנות השמונים והואיל לעבור ל'מרץ', מפלגה ליברלית שהתמלאה בדומיו שפרשו מ'העבודה'. חשוב לציין שבתחילת שנות השבעים, כאשר הברירות היו בהירות והייתה הזדמנות לשלום נפרד עם הפלסטינים ללא חסות המעצמות – אף לא אחד מ'עסקני השמאל' של היום העלה זאת על בדל מחשבתו. מסתבר, שהסדר הקפיטליסטי העולמי נראה להם מתאים לניהול 'תהליך השלום' עם 'רשות' באנטוסטנית.

באותן שנות קונצנזוס מקיר לקיר – כשהעסקנים הפוליטיים עסקו במרץ בשמירת האינטרסים האמריקניים באזור, והאליטה העסקית השתלבה היטב ברווחי המלחמה – היה קיים שמאל ישראלי אנטי-ציוני, פעיל ותוסס, שעסק בשיחות שלום עם 'ארגוני הטרור' הפלסטיני, פרסם ספרים חדשניים, והוציא לאור עיתונים שעד היום ניתן להתפעל מהם. קבוצת 'מצפן' על פלגיה השונים היוותה את הגרעין הקשה של קבוצות השמאל הישראלי. היא הציגה ניתוח היסטורי אלטרנטיבי מבריק, שהקדים בדור שלם את החקיינים החיוורים 'הפוסט-ציוניים' של שנות התשעים. בסדר החדש של פירוק 'המשטר הישן', אפילו ביילין הוא 'פוסט-ציוני'. קבוצות שמאל אלה היו הראשונות שחשפו את שורשיו הפלסטיניים של הסכסוך הערבי-ישראלי, את שורשיה הקולוניאליסטיים של התנועה הציונית ואת האינטרסים האימפריאליסטיים שאליטת הכוח של ישראל משרתת. מדובר, כמובן, בעידן האופורי של סוף שנות השישים, שבו עצם המונח 'פלסטיני' לא היה קיים והכרה בקיומו של העם הפלסטיני נחשבה לבגידה.

בין הספרים הבולטים של אותה תקופה יש לציין את ספרם של משה מחובר ועקיבא אור, ממקימי 'מצפן', שיצא עוד בשנת 1962 וכותרתו הייתה *'שלום שלום ואין שלום'*. הספר הקדים את זמנו. אין פלא שהוא נאסר לפרסום על ידי הצנזורה הצבאית, למרות

שאין בו סוד צבאי או מקור סודי כלשהו. בולט גם ספר משנת 1972 שהכיל קובץ מאמרים של מחברים שונים מ'מצפן' שנערך על ידי אריה בובר. שמו של הספר הזה הוא *The Other Israel* – והוא לא צונזר, אולי משום שהוא הוצא בחו"ל. ראוי לציין, שרבים מהכותבים לא מצאו את מקומם בישראל. הם הוקעו כבוגדים, נמנעה מהם תעסוקה וחלקם אף סבלו חרפת-רעב. חלק מהכותבים ומהפעילים איבדו את משרותיהם, כולל משרות באוניברסיטאות של ישראל וחלקם אף זכה לשבת בבתי-סוהר בעוון 'מגעים' עם 'מחבלים' או בעוון 'ריגול'. מדובר, כמובן, ביהודים – ולא באנשי שמאל פלסטינים, שבתי-הסוהר הפכו להם למצב טבע. כמעט כל תחזיותיהם של בני אדם נאורים אלו התגשמו.

אך בסופו של דבר ניהלו את 'תהליך השלום' נציגי אליטת הכוח של ישראל ונציגי הימין הפלסטיני, שלא מרצונם הטוב ותחת לחץ של אינטרסים עולמיים. וכך נותרו הפלסטינים עם ערפאת, שכירי-החרב שלו ופקידי 'הרשות' המושחתים. הישראלים, לעומת זאת, עסקו בכובד-ראש ב'דמוקרטיזציה' ובחיקויים של 'כלכלת-שוק' אמריקנית. משום כך הם התלבטו קשות ולבסוף 'בחרו', לפי מיטב הפולחן של 'הצרכן הריבוני', בין כנופיות קצינים לשעבר של צנחנים ושל שאר כוחות-משימה.

אנשי השמאל נותרו שוב מחוץ לקונצנזוס – והוכנסו, הן בפלסטין והן בישראל, למסגרת של 'חזית הסירוב'. המחקר שלנו מוקדש ללוחמים האמיתיים של החופש והדמוקרטיה במזרח-התיכון האחר, הפלסטינים והיהודים. הם נותרו ברובם אלמונים אבל מצער מתרבותם נקלט בתודעתנו, אם גם בצורה מעוותת. בספר עצמו מסופר רק על הנבלים.

ד. *האידיאולוגיה הדומיננטית*

הספרות האקדמית והכמו-אקדמית בישראל העוסקת בפוליטיקה ובכלכלה, במלחמה ובשלום, נשענת על כמה הנחות יסוד שעד לאחרונה היה עליהן קונצנזוס מוחלט. הנחות-יסוד אלה רווחו לא רק בקרב מרבית הכותבים האקדמיים, אלא היוו גם חלק מהשקפת-העולם אשר שררה בקרב אליטת הכוח של ישראל. המוסכמה האחת היא הדומיננטיות של הממשלה בישראל. ומכאן שכל דיון בחברה הישראלית התחיל כמובן מאליו מהגישה 'האֶטטיסטית', ולפיה המדינה הלאומית היא הכוכב המרכזי שמפעיל את ההיסטוריה הישראלית והעולמית.

המוסכמה השנייה היא, שההתפתחות ההיסטורית של החברה הישראלית אינה מתאימה לשום התפתחות היסטורית מקבילה בחברות אחרות – בין אם מדובר בחברות הגירה, חברות מפותחות או חברות מתפתחות. מכאן התפתחה המוסכמה השלישית: מאחר שישראל הינה 'מקרה מיוחד' – היא לא עברה תהליכים היסטוריים שחברות אחרות עברו, בעיקר בכל הנוגע לקונפליקטים שמתלווים לתיעוש ולדמוקרטיזציה. הרושם שמתקבל הוא שהחברה הישראלית היא חברה אל-מעמדית, שלא הצמיחה מעמד שליט, ולכן ניתן להתעלם בה מתהליך הצבר ההון. בעשור האחרון חדרו אידיאולוגיות נאו-ליברליות שהביכו במקצת את כתבני הקונצנזוס, אולם האידיאולוגיה הדומיננטית נותרה על כנה. נבחן את שורשי המוסכמות הללו ואת ההסתעפויות השונות שלהן במחקר הפוליטי והכלכלי.

הגישה האֶטטיסטית (או ׳הממלכתית׳ בעברית) רואה את תמצית ההיסטוריה האנושית בפעילות המדינית ובאינטרסים המדינתיים.[1] על פי אנתרופולוגיה מדינית זאת – קיימים יצורים הקרויים ׳מדינות׳ שנדחפים להילחם אלה באלה בגלל כל מיני תאוות ותשוקות (׳פוליטיקה׳), שנבלמים על ידי מחסור במשאבים (׳כלכלה׳), או שמגיעים לבסוף לפורקן על ידי מלחמה. מדובר כמובן ביצורים על-היסטוריים ואל-זמניים. בקונטקסט מסתורי זה קיימת מין פסיכוזה או פראנויה הדדית; אחרת אין להבין מדוע עולם הדימויים, החביב כל-כך על המלומדים העוסקים ב׳ביטחון לאומי׳, מתרכז דווקא ב׳דילמת-האסירים׳.[2] הבנת ההיסטוריה המודרנית, לפי גישה זאת, מסתכמת בחקר המטרות הפנימיות של המדינה ויחסיה המשתנים עם קבוצות חברתיות הכלולות בה. יחידת הניתוח הבסיסית היא מדינת הלאום; פעולותיה נשלטות על ידי קבוצה אמורפית למדי, המכונה בשמות לא-מוגדרים כגון ׳מקבלי החלטות מרכזיים׳, ׳פקידי מדינה׳, ׳קברניטים׳ ו׳מנהיגים׳.[3] קבוצה זאת, המונעת על ידי אינטרסים **מדינתיים**, שוקדת להשיג מטרות מקרו-פוליטיות, כגון ׳חיזוק ההרתעה הצבאית׳ או ׳השגת יציבות חברתית׳ – וכן מטרות מקרו-כלכליות, כמו ׳הגדלת הצמיחה במשק׳ או ׳הדברת האינפלציה׳ או ׳שיפור מאזן התשלומים׳. כל המטרות הללו מופיעות כאוניברסליות ואוטונומיות מאינטרסים פרטיקולריים של קבוצות חברתיות, מובילות או שוליות.[4] המטרות של המדינה מנוסחות על ידי אותה קבוצה על-מעמדית במונחים מצרפיים, הרגל מחשבה שהתגבש מאז עליית הדוקטרינה הקיינסיאנית בשנות הארבעים.[5] מטרות

---

[1] היא מכונה באנגלית ׳Statism׳ או ׳State centred approach׳.
בין נציגיה הבולטים: *Krasner* (1978); *Tilly* (1975); *Skocpol* (1985)

[2] דילמה חביבה זאת הייתה אחת מהראשונות שצמחו בתורת המשחקים שפותחה בתקופת המלחמה הקרה בתאגיד ראנד. התאגיד, שמומן על ידי הפנטגון ופירמות הנשק הגדולות בארה״ב, העסיק את מיטב האידיאולוגים של אותה תקופה: פון-נוימן, נאש, ארו וקאהן. אחרים, כמו ברודי, שלינג וקיסינג׳ר ושאר מיני מומחים עסקו ביותר מייעוץ גרידא. בסך-הכל הם סיפקו הצדקות לדוקטרינות כגון ׳התגמול המסיבי׳ של דלאס, ׳התגובה הגמישה׳ של קנדי, ׳ההרס ההדדי המובטח׳ של מקנמרה ו׳מלחמת הכוכבים׳ של רייגן. במבט לאחור, נראה שמשחקי המלחמה הללו – שבחלקם הפכו לנושאי לימוד הכרחיים באוניברסיטאות – סיפקו הצדקה מתוחכמת למדיניות אווילית, שנזקיה לאדם ולסביבה אולי בלתי הפיכים. בשורה התחתונה, מדובר בכמה עשרות-אלפי פצצות וטילים גרעיניים שהיה צורך דחוף להצדיק את ייצורם ואחזקתם. מכאן, שכל אותו סבך המלים והסימבולים המעין-מדעיים לא יוכלו לעמעם את הרושם שיקבל קורא לא משוחד: מדובר בסך-הכל באידיאולוגיה די פשטנית של אלימות מאורגנת.

[3] דוגמאות בוטות לניתוח אטטיסטי של החברה הישראלית: *Migdal* (1989); *Barnett* (1992)

[4] ההיסטוריה של החברה הישראלית, לפי מיגדל, מסתכמת במאבק של עסקנים, המכונים State leaders או לעתים State rulemakers, נגד כל מיני ׳קבוצות חברתיות׳; כל זה כדי להגדיל את ׳היכולות׳ (‘capabilities’) של מדינת ישראל. מיגדל נראה מתפעל מהצלחת העסקנים: ״... תוצאות המאבק...״ כותב מיגדל, ״... היא שהיכולת המצרפית של מדינת ישראל היא באופן מיוחד גבוהה ביותר, בעיקר בהשוואה למדינות חדשות אחרות...״ (*Migdal, 1989: p. 22*). יש לציין שתיאור ׳המאבק׳ של מיגדל אינו שונה במהותו מגישות לא-אטטיסטיות לכאורה, כמו המאבק והניצחון של ׳המרכז׳ על ׳מרכזי המשנה׳ אצל ליסק והורוביץ (1977, 1990), או תיאור המאבק והנצחון של הביורוקרטיה המדינית על המפלגות הסקטוריאליות אצל אמיתי עציוני (*Etzioni*, 1966: ch. 8).

[5] *Tsuru* (1968)

אלה מופיעות בדרך כלל תחת כותרת של 'אינטרס לאומי', שהוא גלגול של אידיאה מצרפית ומסתורית הידועה מאז ימי ז'אן-ז'אק רוסו בשם 'הרצון הכללי'.

במסגרת המצרפית הזאת, נהוג לחלק את החברה לשתי 'מערכות' אוטונומיות: 'כלכלה' ו'פוליטיקה'. בקונטקסט הישראלי נהוג להניח כי 'מערכת כלכלית' תעניק אופטימום רווחה לאזרחים הצרכנים, אם רק יאפשרו לה להקצות מקורות 'ביעילות'. הבעיה, לפי גישה זו, ש'המערכת הפוליטית' מכרסמת ללא הרף ביעילות הזאת: היא מתערבת בתהליך הקצאת המקורות, מפלה בין קבוצות צרכנים ויצרנים, מעניקה זכיונות, מעבירה סובסידיות, נוטלת מסים וקובעת קדימויות – בעיקר למטרות 'פופוליסטיות', שמעוותות את הקצאת המקורות ופוגעות בצמיחה וברווחה הכללית. לפי אנתרופולוגיה אפלטונית זאת, הפוליטיקאים הם אנשי היצר ואילו הכלכלנים לעומתם מתגלים כסופיסטים גמורים.

הניגוד בין הכלכלן הרציונלי לבין הפוליטיקאי הבזבזן בולט בישראל בכל הקשור בעסקי 'הביטחון הלאומי'. כאן נוהגים לשרטט 'עקומת תמורה', שהיא אבן-יסוד בדוקטרינה הנאו-קלאסית, השלטת בתודעת כלכלני האקדמיה בארה"ב ונספחיהם בישראל.[6] בקונטקסט הישראלי מורכבת 'עקומת התמורה' משני צירים: ציר 'צמיחה כלכלית' מול ציר 'נטל הביטחון'. המערכת הפוליטית, בחתירתה הפופוליסטית להשיג מטרות חברתיות וביטחוניות מרובות בעת ובעונה אחת, סוטה משיעור תחלופה אופטימלי בין תוספת 'ביטחון לאומי' ובין תוספת 'צמיחה כלכלית' לאורך גבולות העקומה. ל'עקומת התמורה' יש יתרון בכך שהיא מעלימה כל ויכוח פוליטי, כלומר את הדיון בהגדרת הצירים ובעצם הדילמות. מאחר שהכלכלן הטיפוסי נמנע מדיון בהנחות היסוד, אפשר לרתום את 'מדע' הכלכלה לצרכי 'האינטרס הלאומי'.

כך, מכל מקום, סבר איתן ברגלס, פרופסור לכלכלה ויו"ר בנק הפועלים לשעבר: "... הבעיה המרכזית של המדיניות הכלכלית בישראל בתקופה זאת [של שנות הששים] הייתה בחירת הנקודה הנכונה על פני עקומת התמורה... עד כה התחמקנו מהכרח זה על ידי הגדלה ניכרת של הגרעון בחשבון השוטף [שאיפשר את הזזת גבולות העקומה החוצה]. השיקולים בבחירת הנקודה המתאימה הינם שיקולי ביטחון... דיון בשיקולי הביטחון הינם מחוץ לתחום מאמר זה..." (*ברגלס*, 1970: עמ' 194). יוצא, שקיימת לכאורה 'דילמה' בין תותחים ותחתונים; אבל עד מהרה מסתבר, שאצל כלכלני הממסד נעלמת הדילמה, משום שאין ויכוח על 'ביטחון לאומי'. לא נותר אלא לתמרן בין שני גורמים אחרים: או לצמצם את 'רמת החיים', כלומר לצמצם את ההכנסה הריאלית של מרבית השכירים (שיטת מפלגת 'העבודה') – או לחילופין להגדיל את 'החוב החיצוני', כלומר להעמיס את תשלום החובות על הדורות הבאים של השכירים (שיטת מפלגת 'הליכוד'). וכך מסייעת

---

[6] 'עקומת התמורה' (production-possibilities frontier) היא עקומה היפותטית המתארת יחסי תחלופה בין סוגים שונים של מוצרים ושירותים. במקרה זה מדובר בתחלופה בין 'ביטחון' ו'השקעה', שניתן לקבוע אותה כאשר המשק פועל במלוא כושר הייצור ובתעסוקה מלאה. מאחר שכל המקורות היצרניים מנוצלים במלוא היעילות, עלייה בתפוקה אחת (נניח ב'ביטחון') מפחיתה מתפוקה אחרת ('השקעה'), וההפך. מכאן, שעל החברה בכללותה להחליט איזה צירוף של השניים יחשב בעינה ל'אופטימלי'. הבעיה היא, שעד היום טרם הצליח כלכלן כלשהו לשרטט את העקומה במציאות של משק – או להסביר, כיצד החברה מגדירה מהי 'הקצאה אופטימלית'.

האידיאולוגיה המדעית של 'עקומת התמורה' להותיר את מדע הכלכלה בתוך הקונצנזוס הלאומי.[7] ברגלס כתב את המאמר הזה בתום מלחמת ההתשה בתעלת-סואץ; אולם גם כשלוש-עשרה שנה לאחר מכן, בתום ההרפתקה הלבנונית, לא השתנו הנחות-היסוד. במאמר מפורסם מאותה תקופה שוב כותב ברגלס כי "... המטרות של הוצאות ביטחון [בישראל] הן גם להרתיע אויבים פוטנציאליים מלפתוח במלחמה ולהשיג עליונות במקרה של פתיחה במלחמה. מכאן שקשה אפילו לגשת לבחינת ההצלחה או הכישלון של תיכנון ההוצאות הצבאיות..." (*Berglas*, 1983: p. 16).

באופן דומה, נחמיה חסיד ויאיר לסר, שהיו אז כלכלנים בכירים במשרד הביטחון, מצהירים כי "... החברה הישראלית במדינת ישראל היא דמוקרטית וחופשית, שוחרת שלום, חותרת להשגת רמת חיים ואיכות חיים דומות לאלו שבמדינות המערב הנאורות. מצד שני על ישראל ניכפה מצב מלחמתי מתמשך..." (*חסיד ולסר*, 1981: עמ' 243).

יש להניח ששני שוחרי דמוקרטיה אלו כתבו את המאמר, בעת שנחתם מזכר ההגנה בין שרון והייג, כאשר שרון ניצח על תוכנית הפקעת כשני מיליון דונם בשטחים הכבושים, וכשההכנות התקציביות של משרד הביטחון לפלישה ללבנון היו בעיצומן. משום כך, אין צורך להיות מופתע ששניהם כותבים: "... שאלת הקצאת המקורות לביטחון הינה בעיית החלטה הכרוכה בסיכונים לאומיים אשר קשה להעריך ולמדוד אותם באופן אובייקטיבי..." (שם).

וכאן עולה השאלה: אם אפילו ההקצאה האופטימלית של המקורות, שהיא הבסיס ליומרנות המדעית של הדוקטרינה הנאו-קלאסית, אינה ניתנת להערכה אובייקטיבית — מה תועלת יש לנו במין מדע משונה זה? אם כל ההחלטות הקריטיות בחברה — כמו גודלו של התקציב הביטחוני, השטחים הכבושים, ההתנחלויות והתלות בארה"ב — מוכרעות מלכתחילה על ידי צרכי 'האינטרס הלאומי', לא נותר אלא לתהות את מי משרתת האידיאולוגיה בכסות מדעית הזאת.

לא כל הכלכלנים הנאו-קלאסיים מסווים את 'האינטרס הלאומי' מאחרי 'דילמות' הדוניסטיות הלקוחות מעולם ליברלי פיקטיבי. קיימים גם כלכלנים לאומנים שנקודת המוצא שלהם היא כפיפותה המוחלטת של הכלכלה לצרכי המדינה. גישה כזאת מוצגת במאמרו של עזרא סדן, שהיה פרופסור לכלכלה ומנכ"ל האוצר בעידן האופורי של שרי האוצר הורביץ-ארידור. הוא כיכב בממשלת בגין בתקופת הפלישה ללבנון, בעידן הבוננזה של הבורסה התל-אביבית ובמבצעי ההתנחלויות המסובסדות בשטחים הכבושים. יותר מאוחר, בעידן האופורי של הסכמי-אוסלו, לא היה מפתיע למצוא אותו בראש צוות מטעם ממשל רבין שעסק ב'אימפליקציות של השלום' עם הפלסטינים. מאוחר יותר, בתקופת פרס, הוא נרתם למחקרי 'שלום אזורי'.

הכלכלן, כיצור מדעי-אובייקטיבי, נידון לשרת את טובת המדינה. מאמרו שופך אור מסוים על דרך החשיבה של מה שמכנים 'מקבלי החלטות לאומיים'. "... בישראל, יעדים כלכליים נובעים מטבעם מן היעוד הכולל של ההישרדות... תיכנון ההישרדות בנסיבות הללו כולל צמיחה כלכלית, וגם כאשר אין זאת מטרה כשלעצמה, הריהי מהווה אמצעי המאפשר ביסוס מערך הגנה הכרחי למלחמות הבאות... התפתחות זאת, פרושה תקופת הכנה שבעקבותיה

---

[7] *Robinson* (1962): pp. 117-118

מלחמה, תקופת הכנה נוספת, ומלחמה נוספת, וחוזר חלילה. במהלך כל תקופת הכנה מתמודדים מקבלי ההחלטות האחראים למשאבי האומה עם בעיות הקצאה רב-ממדית... ההקצאות לצרכי ביטחון הן אחד המימדים, והקצאת משאבים לצמיחה כלכלית היא המימד האחר...״ (*סדן*, 1985: עמ׳ 120).

אנתרופולוגיה מעמיקה זו גורסת, שבני-אדם מחליפים סחורות בשווקים רק כדי לספק את צרכי שרידותם, ושצמיחה כלכלית אינה אלא כלי-שרת לצורכי המדינה. מכאן ש׳המצב הטבעי׳ של האומה הישראלית הוא להיות מגויסת תמיד לצווי הביטחון הלאומי, כלומר לאידיאולוגיות המדעיות של ׳מקבלי ההחלטות המרכזיים׳ של המדינה. סדן, מכל-מקום, הוכיח שניתן למזג בקלות את התועלת של הצרכן הריבוני עם האינטרסים המדיניים.

זווית-ראייה הובסיאנית זאת רווחת ביותר בספרות הפוליטית האקדמית של ישראל העוסקת בביטחון ובמדיניות-חוץ. ספרות זאת עוסקת בעיקר במתן עצות פטריוטיות כיצד לחשל ולייעל את מדיניות הביטחון של מדינת ישראל.

מהבוטים בזרם הזה ידועים ספריו של יחזקאל דרור (כולם בנוסח ׳תזכיר לראש הממשלה׳), פרופסור למינהל-ציבורי ובעל שלל משרות ייעוץ בגופים ביטחוניים שהיו יכולים לזכות אותו בתואר ד״ר סטריינג׳לאב הישראלי.[8] לידו פרחו מיני מומחים לעסקי ביטחון, ממדיניות גרעינית ועד לטרור שיעי, שהסתופפו במכונים אסטרטגיים, ברובם ממומנים על ידי משרד הביטחון ועסקי נשק. לצד אלה קיימות עבודות המוגשות כסקירה אובייקטיבית בעלת יומרות מדעיות. כך למשל, אהרון קליימן, פרופסור למדע המדינה, מגלה מעט מאוד ספקנות לגבי טיבם של עסקי הנשק ועוד פחות לגבי טיבם של סוחרי הנשק הישראלים. שנה לאחר שהוכרז על ׳סדר עולמי חדש׳, ישראל נותרה, כמובן, מקרה מיוחד: ״... ההבדל העיקרי בין ישראל ובין ספקיות נשק אחרות טמון אולי באילוצים הקשים שבהם נתונה מדינה קטנה, הטרודה במאבק הישרדות מתמשך ועדיין מוצאת עצמה בנידוי בינלאומי...״ (*קליימן*, 1992: עמ׳ 13). ״... במבט היסטורי לא היה למעשה ברירה בקביעת הקדימויות הכלכליות בין הצבא לשאר הגורמים. הקדימויות נכפו על המדינה. למעשה הוכתבו לה מהאיומים החיצוניים...״ (שם, 92). לעתים, ברגעי התלהבות, זונח המחבר את הזהירות האקדמית ועובר לקביעות פילוסופיות-היסטוריות נחרצות: ״... ברם, הביטחון בתורת צווי עליון מלווה את ישראל מאז היווסדה. מימד היסטורי זה, אין ערוך לו מבחינת התובנה שהוא מעניק... בהבהרת הדרכים בהן התמודדה ישראל, מנהיגיה, מגזרה התעשייתי והצבאי ויחסי החוץ שלה, עם כורח המציאות, שהכתיב בפניה איומים ואתגרים אזוריים בלתי פוסקים...״ (שם, 32).

---

[8] דרור אחוז התפעלות: ״... אכן השגיה האדירים של מדינת ישראל והחלטות מעולות לא מעטות שהתקבלו, למרות דרכי הכרעה פרימיטיביות, משמשות עדות חותכת לטיבם האישי של רבים מהמחזיקים בהגה ובמשוטים...״ (דרור, 1989: עמ׳ 14). יחד עם זאת, מפתיע להיווכח כי מדע הפוליטיקה, המיועד על פי דרור, לייעץ לעסקנים פוליטיים דרכי הכרעה לא ׳פרימיטיביות׳, לא הצליח להשתחרר מהדימוי הבארוקי של ספינה לאומית המיטלטלת בים אנרכי והמנוהלת על ידי ׳קברניטים׳ ושאר ׳אוחזים בהגה ובמשוטים׳. מעיון בכתביו של דרור ניתן להגיע בטעות למסקנה, כי מה שהוא מכנה ׳מדיניות אסטרטגית׳ אינה אלא גיבוב של מליצות המחפות על מעשים פרימיטיביים ביותר.

השאלה המרכזית שמטרידה את קליימן היא, כיצד עשויים עסקי הנשק להביא תועלת למדינת ישראל. בלשונו של המדען בשירות האומה: "... מה דרך התגובה הטובה ביותר שתבור לה ישראל, על הלחצים והאתגרים הנוכחיים כדי לשמור על מעמדה וכושר תחרותה בענף הנשק הקונבנציונלי..." (שם, 326). התשובה מפתיעה במקוריותה: "... כדי שדיפלומטיית הנשק לא תגווע, שומה עליה להמשיך את מסורת החריצות מבית והתושיה מבחוץ. תנאי ראשון במעלה הוא היכולת לקרוא נכון את מפת שוק הנשק העולמית... מי שרואה את הנולד הוא שיזכה לפלח עסיסי יותר מהשוק..." (שם, 336). אפילו ב*מעריב* חדלו לשרבט קלישאות כאלה, בעיקר מאז שהשתלטה עליו משפחת סוחרי נשק.

התחליף הדל הזה למחקר מדעי, המתבטא בסגידה לפולחן האטטיסטי, מתבטא בשימוש חוזר של המונח '**אנחנו**'. 'אנחנו' הפך למונח מפתח בשירות הקונצנזוס הלאומי ברחבי העולם.[9] משום כך, מתאר יאיר אהרוני, פרופסור למינהל-עסקים, במאמר העוסק בהוצאה הצבאית של ישראל, כיצד "... **אנחנו נתבעים, ובצדק**, לגלות עצבים חזקים ולהחזיק מעמד מול לחצים פוליטיים וכלכליים. **צעירנו** נתבעים לשירות ממושך יותר במילואים ולהקזת דם, וכו' וכו'..." (*אהרוני*, 1969: עמ' 157). במאמר, העז אהרוני להעלות שמץ של הרהורי כפירה בדבר סדר העדיפויות של ממשלת הליכוד הלאומי של גולדה מאיר. ייתכן שהיו אלה הרהורים נועזים מדי, ועד מהרה הוא טרח לסלקם: "... אין בדברים האמורים לעיל חס ושלום, **כדי להטיל ספק בצורך להוציא את כל מה שאנו יכולים להרשות לעצמנו להוציא כדי להבטיח את עצם קיומנו**..." (שם, 160). איתן ברגלס מבשר '**לנו**' בסבר פנים חמורות כי "... **אם נרצה** להמשיך בקצב זה של צמיחה כלכלית **עלינו להתחיל** מיד בהורדה מהירה של רמת החיים..." (*ברגלס*, 1970: עמ' 195). משום-מה, מדענים בשירות הקונצנזוס נראים להוטים בכל מקום בעולם, להדק לקבוצת 'אנחנו' את החגורות.

פולחן המדינה בקרב האקדמאים מסתדר היטב עם המוסכמה השנייה, ולפיה ישראל היא מקרה מיוחד (*sui generis*). ההסבר החוזר על עצמו עד לזרא הוא, שישראל – שלא כמו דמוקרטיות אחרות – מצויה במצב מתמיד של מלחמה, שנכפה עליה על ידי שכנותיה העוינות. "... ככל שמדובר בישראל...", כותב אלכס מינץ, "... הקונספט של הקומפלקס-הביטחוני-תעשייתי במהדורה המערבית-דמוקרטית אינו חל על ישראל, כלומר, במובן של מזימה שקושרים ראשי המימסד הפוליטי הביטחוני והכלכלי לטובת קידום האינטרסים שלהם. אחרי הכל, עצם הקיום של ישראל נמצא בסכנה מזה שנים רבות..." (*Mintz*, 1984: p. 104). על רקע זה, רבים חזרו וטענו כי ישראל הינה משטר מיוחד-במינו: "... לרוע המזל, במצבה הנוכחי של הספרות התיאורטית, ישראל מהווה מקרה כה חריג של 'אומה במדים' עד כי האפשרות של השוואתה עם מקרים אחרים באותה קטגוריה מוטלת בספק רב..." (*בן-דוד*, 1977: עמ' 431). גם דן הורוביץ סבור כך: "... למרות ההתייחסויות הרבות לישראל ולצה"ל במחקרים משווים העוסקים ביחסי חברה-צבא, אף לא אחת מהמסגרות התיאורטיות הקיימות בתחום נראית כתואמת לגמרי למקרה של ישראל..." (*Horowitz*, 1982: p. 96).

שתי המוסכמות – הדומיננטיות המדינית והייחודיות ההיסטורית של החברה הישראלית – נובעות ממיתוס מפוקפק, הרווח אף הוא באקדמיה, הלא הוא מיתוס

---

[9] *Barnet* (1972): p.7

׳החטא הקדמון׳ הסוציאליסטי. על פי מיתוס זה, משלו אי-פעם בארץ ישראל הריקה אפונימוסים מעוררי יראה, אותם אבות קדמונים שמיסדו בפלסטינה בתחילת המאה תרבות סוציאליסטית, שמקורה בתרבות הפוליטית העריצה של מזרח-אירופה. זאת תרבות אוטוריטרית וריכוזית, המנוגדת לתרבות הפוליטית הדמוקרטית האמריקנית – שהיא מקור השראה רוחני וכספי לא-אכזב לזרם המרכזי של האקדמיה הישראלית. מכאן החלו צרותיה ותחלואיה של החברה הישראלית.

אחת הגירסאות הנפוצות ביותר הן באקדמיה והן בקרב ההמון מיוצגת בספריו של יונתן שפירא, שהיה פרופסור לסוציולוגיה וממקימי מפלגת ד״ש. שפירא מציג גירסה נאו-מקיאבליאנית בנוסח מיכלס ופארטו: ההיסטוריה של החברה הישראלית היא סיפור השתלטות קונספירטיבית של כנופיית עסקנים בעלי אורינטציה בולשביקית, שנחתה בחופי תל-אביב בתחילת שנות העשרים. קבוצה זאת שמה לה מטרה אחת בלבד, והיא להשתלט על ׳המנגנון׳ של מפא״י. בהיותם תוצר של התרבות הפוליטית ברוסיה, סגדו אנשי הקבוצה לכוח מדיני מרכזי, העדיפו מטרות קולקטיביסטיות ושנאו את הקניין הפרטי. למזלם הרע של העסקנים הללו ולמזלם הטוב של אזרחי פלסטינה, ניצב מולם ממשל בריטי חזק ונאור שמנע מהם השתלטות טוטליטרית על כלל מוסדות החברה. משום כך הם נאלצו להתפשר עם כוחות ליברליים ועם יזמים מהסקטור העסקי, ״... ובו זמנית הם הקימו מנגנון מפלגתי חזק שהשתלט על הארגונים הכלכליים של ההסתדרות ועל המנגנון של האיגודים המקצועיים...״ (*שפירא*, 1975: עמ׳ 204). אמנם הם נאלצו לוותר על שלטון טוטאלי במשק, אך הם לא התכוונו לוותר על הדומיננטיות שלהם בפוליטיקה. הם הקימו את ההסתדרות שחתרה לתפוס את כל עמדות המפתח במשק, כהכנה לתפיסת השלטון לאחר הסתלקות הבריטים. כך הם הבטיחו משטר פוליטי שבמרכזו ניצבת ׳מפלגה דומיננטית׳ בעלת הגמוניה תרבותית ומשקית החולשת על הממשל והצבא. ״... הודות להצלחתה של ׳אחדות-העבודה׳ להשליט את עצמה על המוסדות הכלכליים של ההסתדרות הפכה הפוליטיקה בישראל **לפוליטיקה ביורוקרטית ולא אלקטורלית**...״ (שם, 206).

זהו ׳החטא הקדום׳ שנעוץ בשורשי ההיסטוריה של החברה הישראלית: חטא השתלטות המערכת הפוליטית, תחילה דרך הנהלות המפלגות ואחר-כך דרך הביורוקרטיה הממשלתית, על עמדות מפתח כלכליות. השתלטות ביורוקרטית זו החדירה את האידיאולוגיה הקולקטיביסטית לכל רובדי החברה – ובעיקר לסקטור העסקי, שאיבד את עצמאותו. אם נוסיף לכך את המצב המתמיד של ׳מדינה במצור׳, נוצר משק אטטיסטי. אולם בעיקר נפגעה הדמוקרטיה שהושתתה על תרבות פוליטית קולקטיביסטית ואוטוריטרית.[10] ״... למעשה טושטשה ההבחנה בין תחומי הפעילות הציבורית והפרטית. עקרונות יסוד של החברה המערבית הליברלית-אינדיבידואליסטית, כמו ההפרדה בין תחומי הכלכלה והפוליטיקה והחובה להימנע מעירבוב התחום הציבורי-פוליטי והתחום הכלכלי-פרטי, לא היו עקרונות יסוד של המערכת התרבותית שהתגבשה בישראל...״ (*שפירא*, 1975: ע״ע 207-208).[11]

---

[10] *Shapiro* (1980, 1993): pp. 65-80

[11] התיאור של שפירא מבוסס על אבחנה בין ׳פוליטיקאים אלקטורליים׳, אלה הם הנציגים הדמוקרטים הממלאים את רצון הבוחר האמריקני, ובין ׳הפוליטיקאים הביורוקרטיים׳, הלא הם העסקנים הבולשביקים

'המורשת היישובית' הזאת, גם על פי גישות פחות כוחניות, נתפסת על ידי מרבית הכותבים כמין קיבעון ילדות השולט על המציאות בת זמננו.[12] כתוצאה מהתאבנות המוסדות הפוליטיים והכלכליים והקושי להינתק מהירושה המנדטורית, נוצרו 'אנומיות' תרבותיות ו'עיוותים' כלכליים; בראש הרשימה ניצב החטא הקדום של עודף מעורבות הממשל במשק ובחברה הישראלית, מין שיירים מהעבר הסוציאליסטי של תקופת המנדט. ואכן, הספרות הפוליטית ובעיקר הכלכלית של ישראל מלאה בהגה והי על חטא קדום זה. "... ניתן לראות באטטיזם המאפיין את הכלכלה הישראלית, קרי התערבות המדינה במשק, תוצאה של שילוב כוחות, מהם רעיוניים ומהם מעשיים, שעיצבו את עמדות הגופים השליטים בימי טרום המדינה ובשנותיה הראשונות... האבות המייסדים של המדינה, וליתר דיוק, של תנועת העבודה שלה, הראו נטייה חזקה למדיניות של התערבות ישירה ולמשק מתוכנן... אמצעי מדיניות מסוג זה גם המשיכו להיות בשימוש הרבה לאחר שהסיבות העיניניות להנהגתם בטלו מהעולם..." (*אפרים קליימן*, 1996: עמ' 206).

"... האידיאולוגיה הסוציאליסטית כללה חוסר אמון בשוק, ראיית רווחים כתגמול לטפילים, וכן באופן פרדוקסלי ראיית השירותים כבלתי יצרניים. עם ייסוד מדינת ישראל שיקף התפקיד הדומיננטי של הממשלה במשק הן את ההטייה האטטיסטית של האידיאולוגיה הסוציאליסטית והן את הצרכים החדשים..." (*Ben-Porath*, 1986: p. 14). בעיני שרקנסקי, פרופסור למדע-המדינה, יהודי אמריקני בעל השקפות של ימין-חדש, "... הדומיננטיות של הממשל במשק הישראלי הופכת את ישראל למדינה הסוציאליסטית ביותר מחוץ לגוש הסובייטי..." (*Sharkansky*, 1987: p. 5).

המשוואה ברורה, אם כן: אוונגרד סוציאליסטי מתחבר באופן בלתי נמנע עם ביורוקרטיה אטטיסטית הגורמת ל'עיוותים' בהקצאת המקורות, לשקיעת היוזמה החופשית, לעליות שכר בלתי מוצדקות, לסקטור ממשלתי מנופח ולבסוף לסטגנציה ולהתאבנות.

עד שנות התשעים היווה המיתוס הביורוקרטי-סוציאליסטי הסבר עיקרי ל'תחלואים' של המשק הישראלי: בעבר היו מנהיגים פוליטיים מלאי חזון, אלא שבמקומם צמחו ביורוקרטים מאובנים. "... לאחר ששרידי הדור המהפכני עזבו את השלטון, נותרו ילידי הארץ לבדם. עתה בלט כשלונם כמנהיגים לאומיים והם לא הצליחו לתפקד כעלית-שלטת... כשלונם מסביר רבות מההתפתחויות בפוליטיקה הישראלית של השנים האחרונות..." (*שפירא*, 1984: עמ' 148).

וכך קפא לו המשק, שעליו השתלטו הביורוקרטים; שהרי הביורוקרטיה מאופיינת תמיד בחוסר יעילות, בנטייה לביזבוז, בחוסר 'תחרותיות' וברצון להגדיל את שליטת

הממלאים את רצון המפלגה הקומוניסטית. אבחנות מתוחכמות מסוג זה נלקחו מהנטינגטון, בז'ז'ינסקי, אלמונד ודומיהם, שהובילו את המחקר הפוליטי באמריקה של תקופת המלחמה הקרה. בסך הכל מדובר בתעמולה פרו-אמריקנית גסה במסווה של מחקר מדעי; הקשר שלו להיסטוריה הפוליטית של החברה הישראלית הוא מפוקפק ביותר – אבל הוא קשור, ללא ספק, להתפתחות התלות המוחלטת של ישראל בארה"ב.

[12] הסברים אחרים, פחות כוחניים, מדגישים את ההסכמיות שהתגבשה בין האליטות הסקטוריאליות בתקופת המנדט, שמיסדה סוג של 'דמוקרטיה הסכמית' בעלת מערכת פוליטית רב-מפלגתית יציבה, לפחות עד 1977 (*גוטמן*, 1977; *ליסק והורוביץ*, 1978).

הביורוקרטים. "... המבנה הזה של המשק לא השתנה גם כאשר קם דור חדש שלא האמין באידיאולוגיה של אבותיו... המעורבות המרכזית נותרה, אך נעלמה היוזמה הממשלתית. היא התחלפה בביורוקרטיה נוקשה שלא השאירה מרחב של יוזמה פרטית וחדשנית..." (*אהרוני*, 1991: עמ' 1).

מנגד, מתקשים במקצת החוקרים להסביר כיצד המשק הישראלי של שנות החמישים והששים, אשר נשלט באופן הדוק על ידי ממשלות 'סוציאליסטיות', היה בעל שיעור צמיחה כה גבוה והתנהל כמעט ללא אינפלציה ואבטלה; בעוד שממשלות 'הליכוד', שהיו בעלות אוריינטציה אנטי-סוציאליסטית, הצליחו תוך זמן קצר ביותר לחולל אינפלציה ומיתון. אבל גם לכך קיים הסבר. דניאל דורון מעניק לנו אותו במאמרו הנושא את הכותרת: *'איך לעזור לישראל לעזור לעצמה'*. המאמר מפורסם בבטאונו, הממומן על ידי משקיעים אמריקאים למטרות 'קידום התחרות החופשית וצמצום המעורבות הממשלתית'. "... בשעה שקמה המדינה היה הסוציאליזם מבוצר היטב כמובן, אבל כשלונותיו הכלכליים החוזרים והנישנים אילצו את ממשלות מפא"י להפחית את שליטתן המוחלטת בכלכלה, אם כי באטיות שלא תאמה את הצרכים... הליכוד הדוגל באידיאולוגיה של תמיכה ביוזמה פרטית, ביצע רפורמה כלכלית חפוזה ובלתי מחושבת, שתוכננה ובוצעה בצורה כה גרועה, עד שהולידה אינפלציה מרקיעת שחקים..." (*דורון*, 1992: עמ' 2). וכך, בעזרת מימון זעום ופטור ממס, משכתבים את היסטוריה ומכינים את הילדים לקראת 'הסדר החדש'. גם יאיר אהרוני משתלב ברוח התקופה: "... עלייתו של הליכוד לשלטון עוררה תקוות גדולות לשינוי המבנה הפוליטי-כלכלי, אך במהרה התברר שגם בליכוד פועלים אותם כוחות פוליטיים, המעדיפים את טובת המפלגה על השיקול הממלכתי. שלטון הליכוד לא שינה את המשטר. המעבר ממנגנון מפלגתי למנגנון ממלכתי נעצר, והשלטון הוסיף לחלק טובות הנאה..." (*אהרוני*, 1991: עמ' 85).

מתקבלת היסטוריוסופיה משונה במקצת: מצד אחד, קיימת ממשלה כל יכולה, 'סוציאליסטית' בתחילה, 'אטטיסטית' בהמשך ו'פופוליסטית' לבסוף. מצד שני, קיימים 'כוחות פוליטיים' שמכשילים את כוונותיה לשלוט באופן 'ממלכתי', בגלל תאוותם הבלתי מרוסנת לחלק טובות-הנאה. אשמה בכך המסורת המפלגתית הזאת, שארית מנדטורית מאוסה. מסורת זאת — או, כפי שנוהגים לאמר, 'התרבות הפוליטית' — היא שמונעת את יישום העקרונות הנעלים של משק לאומי בריא, המנוהל על ידי יזמים פרטיים ולא על ידי 'מנגנון מפלגתי'.

להיסטוריוסופיה הזאת יש יתרון: אין צורך להתעמק במבנה יחסי הכוח בישראל. הכל התחיל מתקלה היסטורית בה השתלטו המפלגות על ישראל. משום כך ישראל אינה כשאר החברות הקפיטליסטיות בעולם. "... ישראל הינה מדינת-מפלגות שבה ישק כל דבר כמעט על פי המפלגות..." (*גולדברג*, 1992: עמ' 16). "... הפוליטיקה בישראל היא פוליטיקה של מפלגות, ופוליטיקה של מפלגות היא פוליטיקה של אליטה..." (*אריאן*, 1985: עמ' 76). בישראל, טוען אריאן, הספֵרה הפוליטית הפורמלית היא מיקום מרכז העוצמה. בספֵרה הזאת שולטות כמה מפלגות, ובתוך המפלגות שולטות 'האליטות הפוליטיות'. ומכאן, שהאליטות הפוליטיות ('מנהיגי המדינה'), הן בעצם מרכז הכוח הבלתי משתנה של ישראל. "... מנקודת מבט פוליטית ראוי לציין שההחלטות הכלכליות בישראל מתקבלות בעיקרו של דבר בממשלה, ובתוך הממשלה במשרד האוצר, על ידי שר האוצר והממונה על התקציבים. מכאן אפוא שעמדות אלו במערכת הישראלית אוצרות בתוכן

עוצמה אדירה..." (*אריאן, שם*, 61). "... הרובד שלפני הפסגה הוא זה של 'מקבלי ההחלטות הסמוכים' המעורבים בקבלת החלטות והם בדרך כלל שרים ובעלי תפקידים מינהליים בכירים. בקודקוד הפירמידה נמצאת הקבוצה של צמרת ההנהגה, שבישראל עשויה לכלול את ראש-הממשלה ואולי שניים עד שלושה אנשים נוספים..." (שם, עמ' 80). פשוט ולעניין. אם הממשל הוא כל-יכול, מדוע קשה לשרי הממשלה לשנות את המדיניות? מסתבר, לפי אריאן, שהמצב אינו פשוט: "... רוב השינויים שמסוגלת ההנהגה הפוליטית-כלכלית לחולל הם משניים במהותם. המערכת פשוט מסובכת מדי, האינטרסים מגוונים מדי וכוח ההרגל גדול מכדי לאפשר שינוי סוחף. זאת ועוד, שינוי סוחף תובע מן המנהיגים הפוליטיים-כלכליים תעוזה פוליטית וביורוקרטית רבה יותר מזו שיש להם, או מכפי שהם מוכנים להשקיע..." (שם). ובכן, לפי הגירסה המקובלת, קיימת מערכת אטטיסטית ריכוזית הנשלטת על ידי אוסף של 'מנהיגים כלכליים-פוליטיים' שלרשותם כלי שלטון רבי-עוצמה, שהצטברו באשמת העבר 'הסוציאליסטי'. מצד שני, משום-מה, 'המנהיגים' או 'האליטות הפוליטיות' לא מצליחים לחולל 'שינוי סוחף' במדיניות בגלל חוסר 'תעוזה פוליטית'.

השאלה שעדיין לא הובהרה אצל מרבית הכותבים היא, איזה מין 'שינוי סוחף' נחוץ; ויותר חשוב: **את מי** שינוי זה עשוי לשרת. כפי שנראה בהמשך הספר, לא היה צורך בשינויים עד אמצע שנות השמונים. הממשל שירת ביעילות את קבוצות-ההון הדומיננטיות. השינויים שהתחוללו מתחילת שנות התשעים, נכפו על הממשלים וחשפו את מבנה השליטה הממשי בישראל.

אחרים רואים את מרכז העוצמה בישראל כממוקם לא בקרב 'המנהיגים' והמפלגות הפוליטיות אלא בקרב הביורוקרטיה המדינית. כאן רווח המיתוס של 'מהפכת המנהלים'. על פי מיתוס זה, שלטו בעבר מנהיגי המפלגות, שהפכו למנהיגי המדינה. לבסוף הגיעו הפקידים, אשר פיתחו רשת של ארגונים מסועפים שהלכו והתפשטו כגרורות סרטניות ללא בקרה מרכזית וללא פיקוח ציבורי. "... בתנאים אלה של אובדן שליטה מרכזית, השאלה הנכונה שצריכה להישאל אינה 'מי שולט?' אלא 'האם מישהו בכלל שולט?'..." (*Sharkansky*, 1979: p. 164). מרכז העוצמה עבר לידי פקידי המדינה. על פי הרגל מחשבה זה, מחזיקה קבוצה של כמה עשרות פקידים מדיניים המצויים בכמה ארגוני מפתח כמו משרד האוצר, בנק ישראל ומשרד הביטחון, במרבית הכוח בישראל. הם מחליטים על הקצאת תקציבים, גובה הריבית, תשלומי ההעברה, המסים והשכר. כך סבורים, מכל-מקום, דוד דרי ועמנואל שרון. "... עולמם של הפוליטיקאים הוא עולם עתיר ביעדים, במשאלות לב, אך אין בו מגבלות תקציביות. מול עולם זה התפתח בישראל עולם ביורוקרטי שכל כולו מגבלות, אך אין בו פונקציה מטרה. ככל שהצליחו הפוליטיקאים להשיג את מטרותיהם, אגב הקרבת העתיד והיציבות, כן הגבירו שומרי החומות באגף התקציבים ובאוצר את מלחמתם. כתוצאה מהמאבק הזה, נותרה לשרים השפעה מעטה על תקציב משרדיהם..." (*דרי ושרון*, 1994: עמ' 12).[13] יחסי העוצמה בישראל מתנהלים, אם כן, על ידי דחפים פוליטיים ובלמים ביורוקרטיים.

---

[13] הספר של דרי ושרון פורסם מטעם 'המכון הישראלי לדמוקרטיה'; זה מכון שמומן על ידי משקיעים אמריקאים לשם ייבוא והפצת הבשורה של הדמוקרטיה האמריקנית — וכמובן, זירוז 'ההפרטה' ופיתוח 'הכלכלה החופשית' בקרב הילידים הישראלים. מטרת המכון מוגדרת בלשון נקייה "... לספק מידע לחברי הכנסת שיאפשר להם לשפר את החלטות החקיקה שלהם...". המכון הוקם מכספים פטורים ממס של

הסברים דומים לביצועים החלשים של הממשל הכל-יכול עוסקים בחוסר מיומנותם של העסקנים הפוליטיים 'לקבל החלטות'. זהו תחום המכונה 'פוליטיקה רציונלית' – וכאן פורחת **'תיאוריית הטעות'**. בתחום זה השיגה ברברה טוכמן שיא אינטלקטואלי, בהסבירה ש'האינטרס הכללי' של אומה עלול להיפגע משום שמקבלי ההחלטות פוגעים באינטרסים שלהם עצמם בהחליטם החלטות מלאות איוולת. הפלישה לוויטנאם וההתעקשות להחזיק בה נבעה אך ורק מטיפשותו של הרובד המחליט בארה"ב, הנשיא ויועציו בבית הלבן, המנהלים בפנטגון והנציגים בסנאט ובקונגרס. אילו קבוצה זאת הייתה מזהה באופן רציונלי את האינטרסים האמיתיים שלה, לא הייתה מתמשכת המלחמה האווילית הזאת.

באופן דומה הצליח יהודה בן-מאיר, פרופסור למדעי ההתנהגות ובעבר מראשי הימין הדתי, להסביר שממשלת בגין (בה הוא היה סגן שר) הצליחה להסתבך בלבנון משום שלא היו בידיה כלים רציונליים לקבלת החלטות. לאחר שהוא סוקר בכובד-ראש את תרבות קבלת ההחלטות האמריקנית, הראויה לחיקוי, הוא קובע: "... התוצאה המצטברת של היעדר תהליך שיטתי ומסודר של קבלת החלטות הייתה סדרה של **שגיאות טראגיות** וטעויות חמורות... מבלי להיכנס לדיון בפרשת לבנון, ניתן לאמר **שקיימת מידה רבה של הסכמה שאילו היה קיים מטה לביטחון לאומי** ליד ראש הממשלה, או אפילו יועץ לביטחון לאומי ברמה בכירה, **פני הדברים היו נראים אחרת**... (*בן-מאיר*, 1987: עמ' 145). יש להניח בביטחון רב, שאילו היה קיים בישראל מטה מתוחכם לביטחון לאומי המכיל עד להתפקע יועצים ברמה בכירה מסוגו של בן-מאיר, כמו שאכן קיים בארה"ב, מלחמת-לבנון לא הייתה מסתיימת עד היום.

הגישה 'הרציונלית' מאפשרת שלא להיכנס לדיון טפל בפלישה ללבנון או בפלישה לוויטנאם. אלה עסקים אידיאולוגיים מטבעם, שאין להם קשר עם 'טעויות טרגיות'. כך, מן הסתם, הם גם עסקי ההתנחלויות שבן-מאיר היה אחראי להם בזמנו: סתם 'טעות טראגית'.[14]

המיליארדר ארווין שפירא, שהיה נשיא 'דו-פונט', ושל ברנארד מרכוס, בעל רשת 'הום-דיפו'. למועצת המנהלים צורפו משגיחים שניתן לסמוך עליהם, כמו ג'ורג' שולץ, מיליונר שהיה שר החוץ בממשל רייגן ויו"ר 'בכטל'. אל שולץ, שהיה בין השאר פרופסור לכלכלה וחסיד קנאי של 'היוזמה החופשית', צורף פרופסור קן סטיין, מראשי הכלכלנים השמרנים של האוניברסיטאות בארה"ב, ואליהם התחברו אקדמאים מקומיים צייתנים. כדי למנוע ספקות, הוגדר המכון על ידי מנהלו המקומי כ'מכון חשיבה': "... מהות העבודה באוניברסיטאות היא לשאול שאלות ולפתח תיאוריה...", אומר מנהל המכון, "... מכון חשיבה מכוון למטרות הפוכות. התיאוריה משמשת אותו להנעת המציאות..." (*הארץ*, 18.9.95). כלומר, אין מקום לוויכוח על מהות התיאוריה של 'ההפרטה' – אלא רק על דרכי ישומה המהיר, 'הנעת המציאות' כלשון המנהל. לאחר שמכירת הנכס האחרון של הממשלה לידי משקיעים בינלאומיים תהפוך למציאות, קשה להניח שמכון חשיבה זה ימשיך להתקיים.

14 טוכמן לא הייתה הראשונה שניסתה להסביר באופן 'רציונלי' מלחמה 'לא-רציונלית'. הניסיון המפורסם ביותר הוא זה של ג'וזף שומפטר (*Schumpeter*, 1919), להסביר את הסיבות לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה. הספר היווה תשובה שמרנית להסברים המרקסיסטיים, שרווחו אז בקרב האינטלקטואלים, ולפיהם המשטר הקפיטליסטי נוטה מטבעו למיליטריזם ולאימפריאליזם. שומפטר טען ש'ההיגיון הפנימי' של הקפיטליזם מנוגד מטבעו למרוצי-חימוש יקרים ולמשק מלחמתי. כל זה שייך לשכבות החברתיות השוקעות, מהתקופה הקדם קפיטליסטית. אלא שאירעה תקלה: המעמדות השליטים של אירופה הקפיטליסטית לא השכילו לתפוש את האינטרס המעמדי האמיתי שלהם, ופעלו באופן לא רציונלי כנגד

תפישת מבנה העוצמה הפורמלי בישראל אומצה ברצון רב על ידי הזרם המרכזי של הסוציולוגיה, אלא שאת מקומם של הארגונים הפורמליים תפסה מלת הקסם 'המערכת הפוליטית'.

ל'מערכת' יש כמה יתרונות: אין לה היסטוריה, מכל-מקום לא היסטוריה אנושית מוכרת. אופיים של היחסים החברתיים הוא אל-זמני; הם פועלים בעולם של יחידות אינטראקטיביות נצחיות, הנושאות שמות כגון 'תפקיד', 'סטטוס' 'קבוצה' ו'תת-מערכת'. המטרה הסופית של 'המערכת' היא להצליח לספוג 'זעזועים חיצוניים' תוך שמירה על 'שיווי-המשקל'. היתרון של דימוי זה הוא היעלמות האופי הכוחני-היררכי והאלים של יחסי הסמכות בחברה המודרנית, שהרי מדובר ב'תלות-הדדית' וב'אינטראקציה' וב'שיווי-משקל', המהווים רפלקסיה לאידיאל האמריקני של 'בלמים-ואיזונים'.[15]

למעשה, תפישת 'המערכת' בנויה על הרחבת עולם האידיאות של הכלכלה-הפוליטית הליברלית של סוף המאה התשע-עשרה, אשר הביאה לעולם את הדימויים הנאו-קלאסיים של 'תועלת-מחסור-שוק'. אלא שאת מקומו של היצור הפיקטיבי 'הרציונלי', שתואר כמכונה השואפת להשיג מקסימום תועלת, החליפה מכונה אחרת: מכונה אינטראקטיבית, המחליפה תועלות בכמה שווקים.[16] 'התיפקוד' הקולקטיבי החליף את 'התועלת' האינדיבידואלית. התיפקוד האולטימטיבי של 'המערכת' הוא לייצב את עצמה. אין לסמוך עוד על האיזון הניוטוני, הנוצר מן 'הסדר הספונטני' של אדם סמית.

יש צורך דחוף בפיקוד היררכי סמוי המתחולל כמו בסדר הקיברנטי האורגני.[17] מכאן נובע היתרון השני של 'המערכת': עולם הדימויים של 'המערכת הפוליטית' תואם את התפישה האטטיסטית של פקידי מדינה, הרואים בכל קונפליקט 'זעזוע' או 'הפרעה' לסדר של הקלט-פלט.[18] כך, לדוגמא, רואים משה ליסק ודן הורוביץ את החברה הישראלית כמערכת חברתית שהתגבשה סביב 'מרכז פוליטי', בהצליחה למנוע מכוחות 'צנטרפטליים' לפגוע בשיווי-המשקל של המערכת. לדידם, ההיסטוריה הפוליטית של ישראל, היא סיפור התפתחותם של מנגנונים יעילים ל'ויסות קונפליקטים' בתוך מערכת המטמיעה שלל כוחות ב'פריפריה' שזוממים לכרסם בשיווי-המשקל של 'המערכת הפוליטית'.[19] וכך אירע, ש'מרכז' ו'פריפריה' — מונחים נאו-מרקסיסטיים,

---

האינטרסים של עצמם.

[15] גישה זאת, המכונה גם 'פונקציונליסטית', עוצבה על ידי סוציולוג אמריקאי בשם טלקוט פארסונס. הספר הקאנוני של הגישה, הניתן לקריאה במינימום סבל הוא: *Parsons and Smelser* (1957)

[16] ארבעה שווקים או 'תת-מערכות' לפי פארסונס ושות'.

[17] אין זה פלא שהסוציולוגיה הפונקציונליסטית עלתה בשנות השלושים, בעת המשבר הגדול. היה צורך דחוף למצוא תחליף למנגנון 'היד הנעלמה' שהכזיב (*Gouldner*, 1970). היד הנעלמה של 'המערכת' המווסתת עצמה, נמצאה כתחליף אידיאולוגי ראוי לסדר החדש של הקפיטליזם התאגידי.

[18] סיכום הדימוי של הפוליטיקה כסדר של קלט-פלט קיברנטי: *Almond* (1956); *Easton* (1965). ביקורת קטלנית על הדוקטרינה: *Mills* (1959); *Barry* (1970).

[19] *הורוביץ וליסק* (1977); ביקורת מפורטת על אופיו השמרני של הספר: *סבירסקי* (1978). היו גם עבודות סוציולוגיות ביקורתיות, שלא זכו לפירסום ראוי. למשל ספרו של ג'ורג' תמרין שנכתב בהשפעת רעיונות השמאל החדש בארה"ב (*Tamarin*, 1973). כמו כן בלט נסיונם של שלמה סבירסקי ואחרים לפרסם מחקרים אלטרנטיביים בכתב-העת 'מחברות למחקר ולביקורת', שהם הוציאו לאור בסוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים. בין העבודות הבולטות: *סבירסקי* (1981); *סבירסקי וקציר* (1978);

שיועדו לציין יחסי שליטה וניצול שהתפתחו בעולם של הקפיטליזם המונופולי — מצאו דרכם לסוציולוגיה השמרנית, כשהם מופשטים מכל שמץ של אלימות, ביזה או יחסים מעמדיים, ובעיקר מכל זיקה להיסטוריה ביקורתית.[20]

התפישה השמרנית, השוללת קונפליקטים, שררה מלכתחילה בסוציולוגיה הישראלית. "... עקב אכילס האמיתי של המשק הישראלי היא הצריכה...", כותב נח אייזנשטדט, מייסדה של הסוציולוגיה הישראלית. "... הגידול העולה בצריכה הוא שנגס ברוב הגידול בפריון. גורם זה הודגש תמיד בדו"חות בנק ישראל... גידול כזה בצריכה נובע ברובו, מצד אחד, מהעלייה המתמדת בשכר וברמת החיים וכתוצאה מגידול בהוצאות הציבוריות מאידך..." (*Eisenstadt*, 1969: p. 142). הסוציולוג הממוסד מאמץ את דו"חות הפקידים של בנק ישראל, המבכים את ההתנהגות 'הלא-מרוסנת' של השכירים הנוגסים ללא בושה בפריונם. הוא לא מנסה לערוך מחקר סוציולוגי שיפרוץ את החזית המצרפית הרשמית; הוא אינו בודק באופן עצמאי את התפלגות ההכנסות והרכוש בישראל: אלו שכבות צורכות ואלו מייצרות? מה חלקם של ההון והשכר בצריכה? שהרי אלה הם נושאים המצויים, מאז אייזנשטדט ועד היום, מחוץ לתחום הסוציולוגיה הרשמית.

היעלמותם של הקונפליקטים והסתירות, מאחורי החזית המצרפית, מקלה על הסוציולוג הממוסד לקבל את הקטגוריות הרשמיות שנכפו על החברה כמובנות מאליהן. 'גבולות המערכת' (מונח מפתח בלתי-מובן בסוציולוגיה, הגורם לסכסוכים עוד פחות מובנים בין סוציולוגים), תמיד חופפים באורח פלא את הקטגוריות הרשמיות של הארגונים המדיניים. כך יכול לכתוב יאיר אהרוני, באופן מדעי ביותר: "... **הישראלי המצוי** למד כי בזכות השירותים שהוא מספק למדינה במילוי חובותיו ובשירות הצבאי 'מגיע לו' שכר עבודה גבוה, סיבסוד של מצרכי יסוד, בתי ספר מעולים, חינוך גבוה ברמה גבוהה, שיכון הולם בתנאי מימון שהוא יכול לעמוד בהם, עבודה מתאימה, העלאת רמת החיים, ואפילו אושר ונוחות... יחד עם זאת **הישראלים** חוששים שממשלותיהם אינן יעילות די הצורך. הם כמהים למנהיג חזק ש'יעשה סדר'..." (*אהרוני*, 1991: ע"ע 95-96). 'הישראלי המצוי' היא דוגמא מובהקת של קטגוריה מצרפית בדוקה, החותרת לאושר ולדיקטטורה. נראה שזו תמצית השקפת-עולמו של הסוציולוג הישראלי המצוי.[21]

יתרונה השלישי של 'המערכת' הוא בדימויה כיחידה ביולוגית המעסיקה עצמה באופן כפייתי בשרידות. אין היא מתקדמת למטרה אנושית כלשהי — לחירות, לדמוקרטיה, לחיים הטובים — אלא היא 'מסתגלת' כמו חיידק לסביבתו.

דימוי זה התאים לתפישה השמרנית 'נטולת הערכים' של מדעי החברה בישראל שהתפתחו בצל המלחמה הקרה. משום כך העלו ליסק והורוביץ על נס את יציבותה של

רוזנפלד וכרמי (1979) ועוד. סבירסקי וכרמי איבדו את משרותיהם באוניברסיטת חיפה, הידועה בסובלנותה, וכך גם תמרין באוניברסיטת תל-אביב.

[20] היה זה אדוארד שילס, אחד מממשיכיו האמריקניים של פארסונס, ששילב את המושגים האלה לתוך 'המערכת' (*Shils*, 1975).

[21] קטגוריה זו מזכירה את הטיפוס של 'הצרכן הייצוגי' אצל אלפרד מרשל — קטגוריה המאפשרת לכלכלנים המצויים להתעלם מהתמונה האנושית המגוונת ולהופכה למכונה חד-ממדית וחסרת סתירות, כלומר 'רציונלית'.

המערכת הפוליטית הישראלית ואת שרידותם של מוסדותיה המנדטוריים.[22] ׳המערכת הפוליטית׳, כאידיאולוגיה של מנגנון לניטרול ׳זעזועים׳ ול׳ויסות קונפליקטים׳, נראתה קצת סובלת מתשישות עם עלייתם לשלטון של בגין ו׳הליכוד׳. היה זה ׳זעזוע׳ עבור הסביבה האקדמית שהורגלה ל׳יציבות פוליטית׳. יתר על כן: בסוף שנות השמונים התברר לכל משקיף אובייקטיבי שהחברה הישראלית עברה לסדר חדש; אבל את זאת לא תפשו הסוציולוגים הממוסדים, שדבקו באידיאולוגיות הישנות מעידן המלחמה הקרה.

הורוביץ וליסק טרחו וחיברו ספר חדש, בו הם ניסו להסביר את סוד התמורות ב׳מערכת הפוליטית׳ הישראלית. השינויים נובעים לדעתם, מהידרדרות הביצועים המצרפיים של הממשלים, מאי הצלחתה של ׳המערכת הפוליטית׳ לעמוד בתביעות מנוגדות היוצרות ׳עומס יתר על המערכת׳.[23] זאת בעצם התזה המרכזית של ספרם: ״... רבות מבעיותיה המרכזיות של החברה הישראלית קשורות בתופעות של עומס יתר. בתחום הכלכלי משקפים האינפלציה והגרעון במאזן התשלומים, את חוסר ההצלחה לאזן בין תביעות להעלאת רמת חיים, הרווחה, הביטחון הלאומי והצמיחה הכלכלית ובין היצע המשאבים העומדים לרשות המשק...״ (*הורוביץ וליסק*, 1990: עמ׳ 278). הקטע המצוטט מופיע בפרק על *׳ארבעים שנות ישראל: אוטופיה שנשתבשה׳*, והכותרת מייצגת את הנימה השלטת בספר: קינה על הסדר הישן והטוב של מפא״י, אשר ידעה ׳לווסת קונפליקטים׳.

תיאוריית ׳עומס יתר׳ הינה פשטנית להחריד; מין סוג של תיאוריית ׳עודף ביקוש׳. התיאוריה, אם ניתן לכנותה בשם זה, גורסת ש׳המערכת׳ כורעת תחת נטל ביקושים לעומת היצע מצטמצם של משאבים. מדובר כמובן בביקוש מצרפי ובהיצע מצרפי; כלומר, כלל האוכלוסייה הישראלית (עשירים ועניים, בעלי-הון ושכירים, אליטה והמון) מפתחת לה עודף ציפיות ש׳המערכת הפוליטית׳ אינה מסוגלת לעמוד בהן, נוכח היצע הולך ומצטמצם של המשאבים העומד לרשות האוכלוסייה.[24] וכך, שוב מוגשת לנו, במהדורה נוסטלגית, ׳החברה הישראלית׳ של אייזנשטדט, אשר הודאג מצריכת היתר של הישראלים המצויים. תיאוריית ׳עומס יתר׳ (או בשמה המקורי: overloaded government) נוצרה בקרב מדעי-החברה השמרניים באמצע שנות השבעים, כתגובה למרד ׳השמאל החדש׳ בסוף שנות הששים וכהסבר לגל המשברים הסטגפלציוניים שעברו על המשקים המפותחים בעולם בתחילת שנות השבעים. הראשונים שהנפיקו תיאוריות מסוג זה היו כלכלנים שמרנים, שהציבו את היסודות האידיאולוגיים לעידן של תאצ׳ר ורייגן. הצטרפו אליהם מדעני-מדינה שמרנים, אשר טענו כי שנות הששים היו משופעות בעודף דמוקרטיזציה.[25] באופן כללי, הם ראו את שורש הרע ב׳ציפיות׳ הגוברות של ההמון. מסתבר, שה׳פרולים׳ איבדו את יראת-הכבוד שחשו בעבר כלפי הסמכות. הם שוחדו על ידי פוליטיקאים תאבי כסאות, שנטעו בהם הרגלי מחשבה רעים. בעיקר הורגלו השכירים והמיעוטים האתניים לקבל כמובנים-מאליהם את מדינת הרווחה והתרחבות השירותים הציבוריים. התוצאות של עודף ציפיות אלה היו משבר

---

[22] *הורוביץ וליסק* (1977) פרק 8.

[23] *הורוביץ וליסק* (1990).

[24] בפרקים 4-5 בספר נדון בפרוטרוט בתיאוריות של ׳עודף-ביקוש׳ ו׳עודף-צפיות׳.

[25] הבולט בין הכלכלנים: *Brittan* (1975); ובין אנשי מדע-המדינה: *Huntington* (1975).
סקירה ביקורתית על תיאורית ׳עומס יתר׳: *Crouch* (1979): pp. 14-19

פיסקלי ומוניטרי, אינפלציה ואבטלה, ובעיקר אובדן 'הכושר-למשול' (Governability) של הממשלים הדמוקרטיים. ברור שתיאוריית 'עומס-יתר' התחבבה ביותר על שומרי החומות של 'המערכת'; אולי משום שבעיניהם 'הכושר-למשול' הוא המטרה הסופית של אותו פֶטיש 'המערכת', או בשמו האמיתי: המדינה.

לסיכום, המוסכמה הזו — בדבר מרכזיותה של המדינה והדומיננטיות של 'המערכת הפוליטית' ושל 'המנהיגים' ו'מקבלי ההחלטות הלאומיים' — מסייעת לא רק להפריד לחלוטין את 'המערכת הפוליטית' מ'המערכת הכלכלית'; אלא מסייעת לאקדמאים להתעלם מהמבנה המעמדי, כלומר מיחסי השליטה בישראל. מאחר שהשליטה בארגונים הממשלתיים והצבאיים והמפלגתיים מצויה בידי הפוליטיקאים והביורוקרטים, ומאחר שאלה לא באו בדרך כלל משכבות של בעלי רכוש — ברור שקונפליקט מעמדי אינו רלבנטי לחברה הישראלית. יתר על כן: אם נזכור ששיקולי 'הביטחון הלאומי' הינם כה דומיננטיים — הרי שישראל הינה מקרה מיוחד, חברה אל-מעמדית. תהליכים חשובים כמו הצבר ההון, התמסדותו של מעמד שליט, אופי חלוקת ההכנסות, השליטה בנכסי מפתח, השליטה באמצעי הלגיטימציה והאלימות ובשיטות השיכנוע, אינם קשורים לתהליך הכלכלי-פוליטי, כלומר לאופי יחסי השליטה, ובוודאי אין להם זיקה למדיניות החוץ ולעסקי הביטחון הלאומי.

באופן פרדוקסלי, אם בכלל מוזכר 'מאבק מעמדי' בישראל — הוא מוגבל לתקופת המנדט.[26] על פי כמה תיאוריות פוליטיות, התחולל מאבק בין 'מפלגות פועלים' ובין 'מפלגות בורגניות' במשק הפרימיטיבי של תקופת המנדט. במשק זה, אשר רק התחיל בתהליכי תיעוש והצבר הון, שהורכב בעיקר מעיירות ויישובים חקלאיים, שהקבוצות המאורגנות ביותר בו היו קואופרטיבים חקלאיים ושהכוח הצבאי והמשטרה היה בידי שלטון קולוניאלי, התחולל 'קונפליקט מעמדי'.

לעומת זאת, מאז שנות השבעים כבר נמחקו המאפיינים הסקטוריאליים הישנים; במקומם התגלה מבנה עסקי מגובש, בעל אינטגרציה בינלאומית, המרוכז בידיים מועטות, ושולט יחד עם ממשל מרכזי וצבא גדול על סיסטמה תעשייתית מפותחת של ייצור המוני ועל המון שכירים מצופפים בפרברים עירוניים. אולם 'הקונפליקט המעמדי' נעלם כלא היה.

קיים, כמובן, שפע של מחקרים 'כלכליים' על הצמיחה והמיתון, על האינפלציה והאבטלה; קיימים מחקרים 'פוליטיים' על נטיות ההצבעה של 'הישראלים המצויים' בשווקים האלקטורליים; קיימים אין-ספור מחקרים 'סוציאליים' על העוני, על 'השסעים' האתניים, הדתיים ו'המגדריים'; ואין לשכוח, כמובן, את המחקרים המאלפים על 'הביטחון-הלאומי' של ישראל. משום-מה, אין שום מחקר כלכלי-פוליטי על המעמד השליט של ישראל או על תהליך הצבר ההון. הגיעה העת לעבור לתיאוריות אלטרנטיביות בכלכלה-פוליטית.

---

[26] *גלעדי* (1973); *יציב* (1979)